

Bossche

K R I N G E N

Het dertiende wonder

Hoe Onze Lieve Vrouwe van Geertrui eeuwenlang een ondergronds bestaan leefde – en nu langzaam terugkeert

Zulle we d'r mee z'n alle 'n glèske kraolekesnat op vatte?

Bescherm en bevorder ons Bossche dialect!

In dit nummer

Column

59 Engelen

Historie

5 Het dertiende wonder

8 'Gheprent tots hartoghenbosch'

20 Arnaut en Matthijs: landverhuizers.
Bossche generaties beeldhouwer-beeldsnijders
in Castilië

53 Van Heurn over het Kruithuis

Kunst en Cultuur

14 Beeld van een Tilted Head

15 Orthense Harmonie al bijna een eeuw jong

30 Expositie in de Jeroen Bosch tuin

46 Wie in vertrouwen gaat, gaat sterk

Onderzoek

54 Vergeten verhalen: nieuwe vragen aan de
archieven

Taal

28 Zulle we d'r mee z'n alle 'n glèske kraolekesnat
op vatte? Bescherm en bevorder ons Bossche
dialect!

Stad

31 Strijd Orthen versus gemeentebestuur
's-Hertogenbosch

38 Een juweeltje uit 1865

41 Carolus zusters komen naar het Groot.
Protestanten beginnen eigen ziekenhuis

Nieuws

- 52** Erfgoednieuws
- 57** Primeur voor Het Noordbrabants Museum Tentoonstelling topstukken uit Pauluskerk Antwerpen

Werkgroepen

- 7** Oproep
- 47** 200 jaar Zuid-Willemsvaart

Vereniging

- 18** Kringvrijwilligers Juan en Carine-José Bouwmans al lange tijd verbonden aan de Orthense Harmonie

Bossche Kringen is het minimaal vijf keer per jaar verschijnend tijdschrift van Kring Vrienden van 's-Hertogenbosch.

Redactie

Nik de Vries (voorzitter-hoofdredacteur), Wendy Govaers, Wim Hagemans, Francien van den Heuvel, Jan Korsten, Johan Strang, Ellie de Vries (fotografie).

Aan dit nummer schreven mee:

Harry van den Berselaar ²⁰, Imke van Dillen ⁵, Rene Dupuis ⁴¹, Ton van der Elst ^{31 47}, Hildo van Engen ⁵⁴, Frank Finkers ²⁸, Wim Hagemans ⁴⁶, Francien van den Heuvel ^{15 18}, Marian Janssen ³⁰, Kees van den Oord ⁸, Redactie ^{53 57}, Hans Tervoort ⁵⁹, Nik de Vries ⁴, Werkgroep Water & Landschap ⁷, Huber van Werkhoven ³⁸

Ontwerp en Vormgeving

Studio Van Elten, Gemert

Druk

Leesterheide Grafisch

Redactieadres

Secretariaat Bossche Kringen
Postbus 1162, 5200 BE 's-Hertogenbosch
E-mail: redactie@kringvrienden.nl
Oplage 1.850 stuks
ISSN: 2352-9105

Niets uit een editie mag worden gekopieerd of elders gepubliceerd zonder uitdrukkelijke toestemming van Kring Vrienden en de redactie; dit geldt ook voor het in enige vorm elektronisch beschikbaar stellen.

De redactie heeft getracht alle rechthebbenden van het illustratiemateriaal te achterhalen. Personen of instanties die desondanks van mening zijn aan deze uitgave aanspraken te kunnen ontleen wordt verzocht om contact op te nemen met de redactie.

Ten geleide

Op het moment dat ik dit schrijf zijn de nieuwe wethouders nog niet bekend. Als u het leest, zijn die hopelijk wel bekendgemaakt.

Duidelijk is dat het CDA buiten de boot valt en daarmee moeten we afscheid nemen van Marianne van der Sloot, wethouder van erfgoed. We hebben veel met haar te maken gehad en we bedanken haar voor de tomeloze inzet die zij heeft tentoongesteld.

Het nieuwe nummer van Bossche Kringen bevat weer een scala aan onderwerpen. Dat bent u van ons gewend. Zo komt de Orthense Harmonie langs in de serie artikelen over muziek in onze stad. Twee van de vrijwilligers van de Kring spelen er al lang in mee, dus we laten hen ook aan het woord. De serie beelden wordt vervolgd met een bijzonder beeld dat op het voorplein van Het Noordbrabants Museum staat. En de reeks over nieuwe wijken in de stad onderbreekt Ton van der Elst even met een artikel over de strijd tussen Orthen en het gemeentebestuur.

Langere historische artikelen beschrijven Bossche kunstenaars in Spanje, de eerste drukker in 's-Hertogenbosch en de zusters van Carolus (deel drie).

Onze columnist Hans Tervoort is gelukkig terug van weggeweest. En als steeds hebben we een aflevering van Moers Taal met een heldere oproep. Ook Archiefpraat is weer present, waar we heel blij mee zijn.

Natuurlijk is er nog veel meer om te lezen. En u weet het: hebt u iets dat interessant is voor de leden van de Kring, laat het ons dan weten. Als altijd: artikelen graag in Word, illustraties in hoge resolutie apart aanleveren.

Rest mij u allen een fijne zomer te wensen. En veel lees- en kijkplezier.

Bossche Kringen is een uitgave van:

Kringhuis en Kringbalie

Parade 12

Telefoon 073 – 613 50 98

Voor openingstijden zie onze website

www.KringVrienden.nl

www.DagjeDenBosch.com

Secretariaat

Postbus 1162

5200 BE 's-Hertogenbosch

E-mail: algemeen@KringVrienden.nl

Internet: www.Kringvrienden.nl

Betalingen:

IBAN: NL98INGB0003119716

Jaarlijkse bijdrage minimaal € 25,70

De uiterste inleverdatum voor artikelen voor het volgende nummer is 21 juli 2026.

Voorpagina

Foto: Ellie de Vries

Op de voorpagina ziet u de nieuwe brug over de Zuid-Willemsvaart. Deze geslaagde creatie ligt tussen Nieuwenhage en de Tolbrugstraat. In dit nummer kunt u een korte geschiedenis van de Knaol lezen, die inmiddels al tweehonderd jaar oud is.

Achterpagina

Foto: Ellie de Vries

In de serie van dit jaar met interieurs van Bossche musea krijgt u hier een kijkje in het Huis van Bosch aan de Markt. Het is een beeld van de kelder uit de dertiende eeuw. Op elke verdieping kunt u als bezoeker genieten van een visuele en auditieve presentatie over Jeroen Bosch en zijn tijd.

Historie

Het dertiende wonder

Hoe Onze Lieve Vrouwe van Geertrui eeuwenlang een ondergronds bestaan leefde – en nu langzaam terugkeert

Maak kennis met *Onze Lieve Vrouwe van Geertrui*: een klein Bosch Mariabeeldje met een opmerkelijk talent voor overleven. Eeuwenlang leidde het beeldje een verborgen bestaan achter gesloten deuren. Van schuilkerk naar opslagruimte. Alsof de stad haar langzaam vergat.

Het bijzondere Mariabeeldje van nog geen dertig centimeter is klein van stuk, maar met een groots verhaal. Het is het verhaal van *Onze Lieve Vrouwe van Geertrui* — ooit een beroemde bedevaartheilige, tegenwoordig nauwelijks bekend bij het grote publiek. Toch werd zij in de zestiende eeuw vereerd door pelgrims uit heel Europa. Volgens oude bronnen vonden rond haar beeld twaalf wonderen plaats.

Een wonder in de keuken

We schrijven het jaar 1509 in het Sint-Geertrui klooster in 's-Hertogenbosch. Daar bevond zich een klein, zwaar beschadigd Mariabeeldje. Wormstekig, verweerd en nauwelijks nog toonbaar. Niet Maria waardig. Volgens de overlevering gooide de procuratrix¹ van het klooster, Hadewich van Brecht, het daarom in het haardvuur van de kloosterkeuken. Maar het beeldje wilde niet branden. Ook niet na een tweede of zelfs derde poging.

De zusters zagen er een wonder in, maar toch verdween het beeldje ergens in een hoek van de keuken. Kort daarna hoorde zuster Hadewich van

Beeld van Maria van Geertrui.

Brecht drie nachten achtereen een stem die tot haar sprak: “Sta op, neem mijn beeld uit de keuken, en vereer het.” In de vierde nacht werd haar kloostercel helemaal verlicht en de stem sprak haar wederom toe. Ze nam het beeld uit de kast en startte de verering. Hadewich plaatste het op het altaar van de ziekenzaal en versierde het met eenvoudige stoffen en sieraden uit haar eigen bezit. Ook na zuster Hadewichs dood bleef het beeld in ‘hoge verering’ en men bracht het naar de kloosterkapel van de Geertruikerk in 's-Hertogenbosch².

Bedevaart - twaalf wonderen

Het Mariabeeld kreeg al snel een bijzondere reputatie en werd twee eeuwen lang een geliefd bedevaartsobject. Vanuit heel Europa kwamen gelovigen naar het Geertrui klooster om Maria van Geertrui te bezoeken. Wonderverhalen deden de ronde. Een non zou van de pest zijn genezen nadat Maria aan haar ziekbed verscheen. Een woonhuis bleef gespaard van de vlammen nadat een wassen miniatuurhuisje aan Maria was geofferd. Zelfs een gewonde Italiaanse soldaat zou tijdens het beleg van 's-Hertogenbosch genezen zijn dankzij haar voorspraak.

Rond 1625 schreef kroniekschrijver Wichmans dat er twaalf erkende wonderen bij het beeldje hingen opgetekend. De bisschop had ze officieel goedgekeurd.

Schuilkelders

Na de val van 's-Hertogenbosch in 1629 veranderde alles. De stad kwam in protestantse handen en katholieke kloosters verdwenen langzaam uit het straatbeeld. De vrouwelijke religieuzen mochten na de val van de stad hier blijven wonen, maar ze mochten geen novicen meer aannemen. Zo stierven de zusters van het Geertruiklooster langzaam uit. De openbare verering van het beeldje werd onmogelijk. Maar Maria van Geertrui verdween niet. Het beeldje ging ondergronds.

In 1703 verhuisde het beeldje naar een Bossche schuilkerk van de jezuïeten in de Verwersstraat. Daar stond het veilig opgeborgen in een kastje met glazen deur en een klein zilveren kroontje op het hoofd. In 1720, toen deze schuilkerk werd opgeheven, verhuisde zij opnieuw, ditmaal naar een andere schuilkerk Achter de Tolbrug, waar zij tot ver in de negentiende eeuw verborgen bleef. Twee eeuwen lang leidde het beeldje letterlijk een ondergronds bestaan.

Herplaatsing beeld.

Restauratie

Pas in 1843 verscheen het beeldje weer in het openbaar in de nieuw gebouwde Sint-Pieterskerk in 's-Hertogenbosch. Hier vond het Mariabeeld een rustige plek. Uit deze tijd stammen nog bidprentjes van haar.

In 1927 werd het ingrijpend gerestaureerd door beeldhouwer J.J. Kuijpers. Driemaal eerder liet men het beeld herschilderen, maar steeds korstte de verf er vanaf. Ditmaal werden delen van handen, voeten, haar en kleding met gips behandeld en kreeg het gewaad van Maria een zware vergulding. Het kindje Jezus draagt nog altijd een duifje in de hand; Maria zelf verloor in de loop der tijd haar scepter met ster, gelukkig is deze bewaard gebleven en op haar rug bevestigd.

Buurtbedevaart

Na de sluiting van de Sint-Pieterskerk in 1972³ verhuisde het beeld opnieuw — eerst naar Het Noordbrabants Museum en later naar de bouwloods van de Sint-Janskathedraal. En zo bleef Onze Lieve Vrouwe van Geertrui opnieuw grotendeels verborgen.

Onlangs kwam daar verandering in. Op 28 augustus 2022 organiseerden pandeigenaar Toon Iding samen met social designer Imke van Dillen en haar team van Buro Bouwrituelen een bijzondere buurtbedevaart naar Maria van Geertrui. De aanleiding was opvallend: het voormalige Bristol-pand aan het Geertruikerkhof bleek precies te staan op de plek waar ooit de Geertruikerkerk stond. Vlak voordat hier woningen werden ontwikkeld werd met de betrokken buurt en stadsgenoten stilgestaan bij de plek. Tijdens deze eigentijdse bedevaart ontdekten nieuwsgierige Bosschenaren opnieuw het bestaan van het vergeten Mariabeeldje. Ook de lokale pers en Archeologie Magazine pikten het verhaal op. Sindsdien lijkt Maria van Geertrui langzaam terug te keren in de openbaarheid.

Het dertiende wonder

Toch leidt het beeldje nog steeds wel een tamelijk verborgen bestaan. Tegenwoordig staat het in de Gerfkamer van de Sint-Jan, de oude sacristie van de kathedraal, een ruimte die nog niet toegankelijk is voor publiek.

Bidprentje: links voor restauratie,
1926. Prentje: Toine Janssen.

Bidprentje: rechts
na restauratie,
1953. Prentje:
Toine Janssen.

Alleen bij speciale gelegenheden of rondleidingen wordt Maria van Geertrui daar soms bezocht. En telkens blijken mensen geraakt door haar verhaal. Zo ook tijdens de rondleiding die Imke gaf tijdens haar Boschlogie les. Naast de plebaan van de Sint-Janskathedraal overdenkt nu ook de werkgroep Het Kleine Monument van de Kring Vrienden van 's-Hertogenbosch om Maria van Geertrui aandacht te geven. Daarnaast heeft Buro Bouwrituelen het plan voor een korte documentaire over het beeld en haar ondergronds bestaan. Hiervoor zoekt het bureau nog sponsoring.

Misschien is nu de tijd aangebroken dat Onze Lieve Vrouwe van Geertrui opnieuw een plek krijgt in de openbaarheid. Dat wordt dan haar dertiende wonder: dat dit krachtig, maar vergeten Mariabeeldje na vijf eeuwen onderduiken nog altijd mensen weet te vinden – én mensen haar.

B

Bronnen:

Meertens Instituut <https://bedevaart.meertens.knaw.nl/plaats/652>.
Bossche Bouwstenen.
Meer info over het bouwritueel: www.bouwrituelen.nl/bristol-pand.

Noten

- 1 De procuratrix was de zuster die verantwoordelijk was voor het beheer van goederen in het klooster. Ze hield toezicht op bezittingen buiten en zorgde voor externe contacten.
- 2 Het klooster gewijd aan Geertrui van Nijvel werd in 1449 door dominicanessen gesticht aan de Orthenstraat. De bekendste kloosterlinge werd Barbara Disquis, een natuurlijke dochter van keizer Maximiliaan.
- 3 De Sint-Pieterskerk sloot op 2 januari 1972 en werd in augustus/september 1982 gesloopt.

Werkgroepen

Oproep

In 2020 is binnen het Kenniscentrum de werkgroep Water & Landschap van start gegaan. De zes leden richten zich met name op het bestuderen van wat wel wordt genoemd 'het blauwe en het groene erfgoed'; water en landschap, als dragers van de geschiedenis (vergelijk 'het rode erfgoed': de bebouwde omgeving).

Na vijf jaar onderzoek lanceerde de werkgroep in september 2025 een *canon van het Bossche water*, te raadplegen op: <https://www.canonvannederland.nl/nl/page/396579/canon-van-het-bossche-water>. In dertig vensters worden veel aspecten van het Bossche water belicht.

Het studiegebied strekt zich logischerwijs uit tot buiten de stadsgrenzen en raakt ook aan hedendaagse vraagstukken ten aanzien van bijvoorbeeld natuur, waterbeheer en klimaat.

Er is plaats voor enkele nieuwe leden.

Heb je affiniteit met de vele aspecten van het water, neem dan eens contact op voor een vrijblijvende kennismaking en stuur een email naar de voorzitter: francienvandenheuvel@ziggo.nl.

Iedereen met interesse in en ambitie om de kennis omtrent water verder te vergroten, is welkom.

B

Historie

'Gheprent tots hartoghenbosch'

's-Hertogenbosch was een van de eerste Nederlandse steden, waar incunabelen ofwel wiegedrukken van de pers kwamen. De Nijmeegse 'Wanderdrucker' Gerard van der Leempt vestigde zich rond 1484 in de Kerkstraat naast de Latijnse school. Hij drukte met een zetsel van losse metalen letterstaafjes op papier schoolboeken, devote boekjes en aflatbrieven. Zijn vrouw Fyken zette na zijn dood het moderne Bossche boekbedrijf voort. Verluchte handschriften bleven naast drukwerk bestaan.

De uitvinding van de boekdruk-kunst is de verdienste van Johannes Gutenberg in Mainz. Rond 1454 kwamen daar de eerste producten van zijn pers. Wereldberoemd is de 42-regelige Gutenbergbijbel, waarvan wereldwijd nog ongeveer vijftig exemplaren te vinden zijn van een totale oplage van circa 180 exemplaren. Vanuit Mainz verspreidde de boekdrukkunst, die ook wel de 'nova ars' (nieuwe kunst) werd genoemd, zich verras-send snel over Europa. Eerst naar andere Duitse steden, maar in 1465 werd al in Italië (Subiaco) gedrukt, een jaar later in Zwitserland (Bazel),

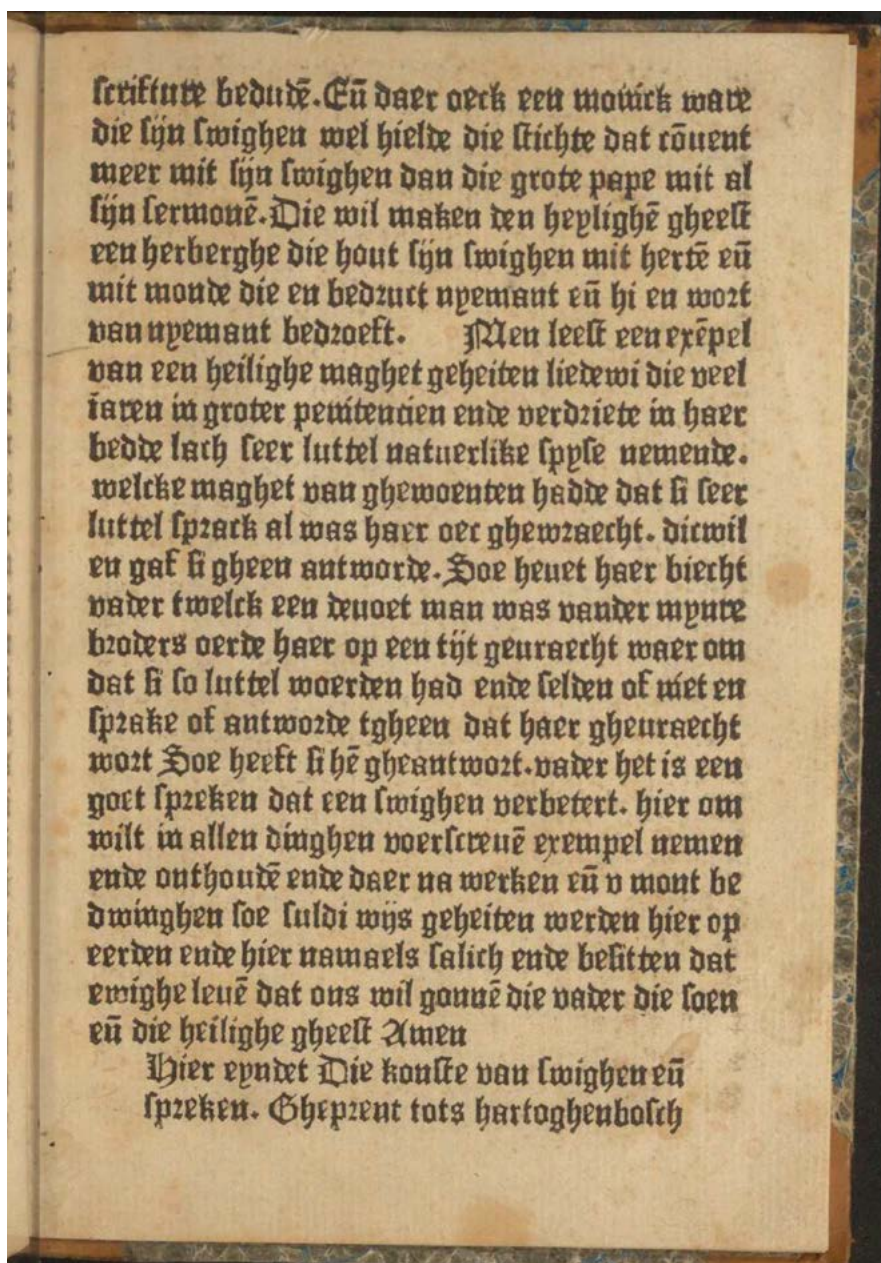
in 1468 in Bohemen (Pilsen), in 1469 in Venetië en in 1470 in Frankrijk (Parijs). Daarna volgden in 1473 tegelijkertijd de Nederlanden (Aalst en Utrecht), Hongarije (Boedapest) en Spanje (Barcelona en Valencia). De Fransman Colard Mansion werd in 1474 de eerste boekdrukker van Brugge.

'Wanderdrucker'

Door de introductie van het gedrukte boek trad een schaal-vergroting op van het bereik van geschreven teksten. Ideeën konden sneller en in veel bredere kring verspreid worden. Bovendien

Op de bronzen stadsmacquette van de kaart van Van Deventer is de zuidzijde van de Kerkstraat met de boekbedrijven zichtbaar. Rechts de Sint-Jan.

Op deze laatste pagina van de Bossche incunabel 'Van die konste van spreken ende swighen' van Albertanus Brixiensies uit 1484-1485 staat 'Gheprent tots hartogenbosch'. KB Den Haag.

werden teksten door de boekdruk-kunst gestandaardiseerd. Men kon ze gemakkelijker terugvinden. Kennis bleef zodoende bewaard. De uitvinding van de 'nova ars' was een belangrijke factor in de verspreiding van het gedachtegoed van de renaissance en de reformatie, en later de wetenschappelijke revolutie. In 1473 verscheen in Utrecht het eerste in Nederland gedrukte boek: de *Historia scholastica super Novum*

Testamentum van Petrus Comestor. Dit was de grootste samenvatting van de bijbelse geschiedenis die de middeleeuwen gekend hebben. Verantwoordelijk voor deze Utrechtse boekuitgave waren Nicolaes Ketelaer en Gerard van der Leempt. Ketelaer was een plaatselijke kapitaalkrachtige investeerder. Hij stamde uit een zeer vooraanstaande en welgestelde familie. De Nijmegenaar Gerard van der

Leempt (circa 1450-circa 1491) die voor de typografie zorgde, was het voorbeeld van een 'Wanderdrucker'. Deze rondreizende typograaf, die nu eens voor zichzelf, dan weer voor anderen drukte, was een zoon van een Nijmeegse smid. Hij had zich in het Duitse Rijngebied tot creatief ontwerper en lettersnijder ontwikkeld. Hij volgde waarschijnlijk zijn opleiding in Mainz bij de typografen Johann Fust en Peter Schoeffer. Deze ondernemers waren beiden leerlingen van Gutenberg. Er zijn ook duidelijke aanwijzingen dat hij het vak in Keulen bij de gerenommeerde drukkers Ulrich Zell en Konrad Winters van Homburg leerde.

Rond 1473 vertrok typograaf Van der Leempt naar Utrecht, op uitnodiging van Ketelaer. De uit Nijmegen afkomstige Willem de Heze, kanunnik van de Sint-Salvator in Utrecht, en een vermaard bibliofiel speelde daarbij als adviseur een belangrijke rol. Samen vormde dit driemanschap in Utrecht een ideale combinatie om een drukkerij-uitgeverij op te zetten. De theoloog en jurist Willem van Heze koos de teksten uit, Ketelaer was de kapitaalkrachtige en commercieel denkende ondernemer, en Van der Leempt was verantwoordelijk voor de technische uitvoering. Het Utrechtse bedrijf van Ketelaer en Van der Leempt heeft slechts twee jaar bestaan, maar publiceerde liefst 32 verschillende, soms lijvige en omvangrijke uitgaven. Daaronder was een opvallend aantal eerste drukken, zoals werk van Thomas van Kempen, en een Latijnse uitgave van *Vanden Vos Reynaerde*. Dat was niet zonder risico. Na de liquidatie van dit Utrechts boekbedrijf in 1475 keerde Van der Leempt terug naar het Duitse Rijnland, waarbij Keulen en Augsburg als mogelijke plaatsen

Nijmegen centrum van bekende miniatuurschilders

De stad Nijmegen, eind veertiende eeuw zo'n 10.000 inwoners groot, maakte onder hertog Willem I van Gelre (1364-1402) een bloeiperiode door. Het Valkhof oefende aantrekkingskracht uit op ambachtslieden en kunstenaars. De families Maelwael, Van Lymborch en Van Aken trokken naar Nijmegen. Ze kregen vanuit het hof van Gelre allerlei opdrachten. De stad werd een belangrijk centrum van schrijvers, verluchters of miniatuurschilders. Sommigen verlieten Nijmegen en vervolgden met succes een grootse carrière aan het hof in Dijon en Parijs. De schilderijen van Maelwael en de maandbladen uit de *Très Riches Heures du Duc de Berry* van drie jonge neven Herman, Paul en Johan van Lymborch zijn inmiddels wereldberoemd.

De Bossche typograaf Gerard van der Leempt en schilder Jheronimus Bosch hadden beiden Nijmeegse wortels. Van der Leempt was een zoon van een smid Thijs in de Grotestraat. De grootvader van Jheronimus Bosch, Jan van Aken (circa 1380-1454) woonde een tijd lang in de Broederstraat, voordat hij rond 1427 met zijn gezin als schilder naar 's-Hertogenbosch vertrok. Beiden, zowel Gerard als Jheronimus, waren rond 1450 geboren. Ze kenden zeer waarschijnlijk elkaar tussen 1484 en 1491 als Bosschenaren. Ze woonden dicht bij elkaar. De vader van Jheronimus Bosch, Anthonius van Aken (circa 1420-1478), kocht in 1462 een huis aan de Markt (nu nummer 29, Huis van Bosch). Jheronimus Bosch bezocht toen de Latijnse school in de Kerkstraat, waar Gerard van der Leempt zich later rond 1484 vestigde. De schilder trouwde rond 1480 met Aleid van der Meervenne en woonde sedertdien in een groot pand *In den Salvatoer* (nu Markt 61). Dit pand telde maar liefst vijf verdiepingen en had acht haarden.

Typograaf Gerard van der Leempt kon in zijn geboortestad Nijmegen geen bloeiend boekbedrijf starten. De illuminatiekunst bleef op een hoog niveau bestaan. Er verschenen prachtige manuscripten met fraaie miniaturen en putti. Zo schreef de in Nijmegen geboren en getogen kruisheer Johannes van Deventer (circa 1471-1543) rond 1512 een graduale met 306 folio's. Een omvangrijk en rijk geïllustreerd koorboek van 22 kilo, waaruit tijdens de mis wordt gezongen. Het is een topwerk dat door de Unesco is ingeschreven in het Nederlands *Memory of the World Register*. Johannes van Deventer schonk het graduale aan zijn klooster Sint-Agatha aan de Maas. Daar wordt het tot op de dag van vandaag gekoesterd. Recent onderzoek heeft aangetoond dat dit koorboek nauw is verbonden met vier andere koorboeken, afkomstig uit andere kloosters aan de Maas. Ze zijn verlucht door een groep samenwerkende schilders/verluchters die met verfijning en gevoel voor humor te werk gingen. Hun decoratie is inventief en vaak van hoog niveau, maar tot op heden nauwelijks bekend. Het vorig jaar verschenen boek *Koorboeken aan de Maas* laat uitgebreid het topstuk van Johannes van Deventer uit 1512 en andere fragmenten van koorboeken zien. Op folio's zien we in de marge kleurrijke, speelse decoraties, terwijl initialen (beginletters) met bijbelse en gehistoriseerde voorstellingen geschilderd en verguld zijn.

In dit pand, Kerkstraat 77 naast de Latijnse School, werkte Van der Leempt.

In het voorhuis van Kerkstraat 77 was de winkel van Van der

Van der Leempt drukte ook een populaire ridderroman: de Historie van Karel ende Elegast

van vestiging kunnen gelden. In de periode 1475-1479 verzorgde hij vijf ongedateerde uitgaven, die in de bibliografische vakliteratuur worden toegeschreven aan de 'Drukker van Alexander Magnus'. Van der Leempt keerde in 1479 terug naar Nijmegen, waar vier bescheiden uitgaven van zijn persen kwamen.

Tondalus vysioen

Vijf jaar later trok hij westwaarts en werd werkzaam in 's-Hertogenbosch. Er zijn veertien Bossche drukken uit 1484-1488 bekend, waarvan de meeste aan Van der

Leempt worden toegeschreven op grond van het door hem gebruikte lettertype. Een enkele maal staat in het colofon: 'Gheprent tots hartoghenbosch' of 'Impressus in Buscoducis'.

Het eerste boek dat hij hier drukte, was een Latijnse grammatica van 48 pagina's, de *Doctrinale* van Alexander de Villa Dei. De Bossche leerlingen leerden aan de hand van dit boekje de beginselen van de Latijnse spraakkunst in versvorm. Van der Leempt drukte ook een populaire ridder-

roman: de *Historie van Karel ende Elegast*. Hiervan is slechts een fragment bewaard gebleven dat in de Universiteitsbibliotheek van Cambridge berust. Stichtelijke, devote boekjes vormden een belangrijke fonds voor de Bossche pers van Van der Leempt. Zeer populair was *Het Boeck van Tondalus vysioen*. De Ierse ridder Tondalus maakte als schijndode, vergezeld door zijn beschermengel, een tocht door hel, vagevuur en hemel. Deze unieke Bossche druk is helaas in 1914 bij de grote brand van de universiteitsbibliotheek van Leuven verloren gegaan. Zeer waarschijnlijk heeft plaatsgenoot Jheronimus Bosch dit Bossche boek uit 1484 gelezen en gebruikt. De helletaferelen in het drieluik *Tuin der Lusten* (Museo Nacional del Prado, Madrid) lijken wel illustraties uit dit populaire visioenenboek, dat elders ook werd gedrukt en meerdere edities kende.

In het achterhuis van Kerkstraat 77 was de drukkerij van Van der Leempt.

Graduale Johannes van Deventer 1512 Sint-Agatha.

Fyken de boekverkoopster

Gerard van der Leempt huurde aan de zuidzijde van de Kerkstraat een pand (nu nummer 77) naast de Latijnse kapittelschool (nu nummer 75). Later werd hij in 1488 hiervan eigenaar. Hij betaalde omgerekend een bedrag van circa 174 Rijns-guldens en 4 stuivers. Dit was iets meer dan drie maal het jaarsalaris was van een meester-metselaar. Achterin werd vermoedelijk zijn drukpers gehuisvest. De boekhandel bevond zich waarschijnlijk aan de straatkant. Docenten en anderen konden er de gewenste boeken in ongebonden staat kopen hetzij van zijn eigen pers hetzij van die van collega's uit andere steden. Ze konden de boeken hier of elders laten inbinden. Hoelang Gerard van der Leempt hier nog na 1491 (het laatste jaar van vermelding) heeft gewoond, is nauwelijks meer te achterhalen. Naar alle waarschijnlijkheid is hij hier ter stede overleden en wel vóór 1497-1498, omdat zijn naam niet meer voorkomt in de

sinds die tijd gedurende een reeks van jaren bijgehouden uitvoerige stedelijke belastinglijsten.

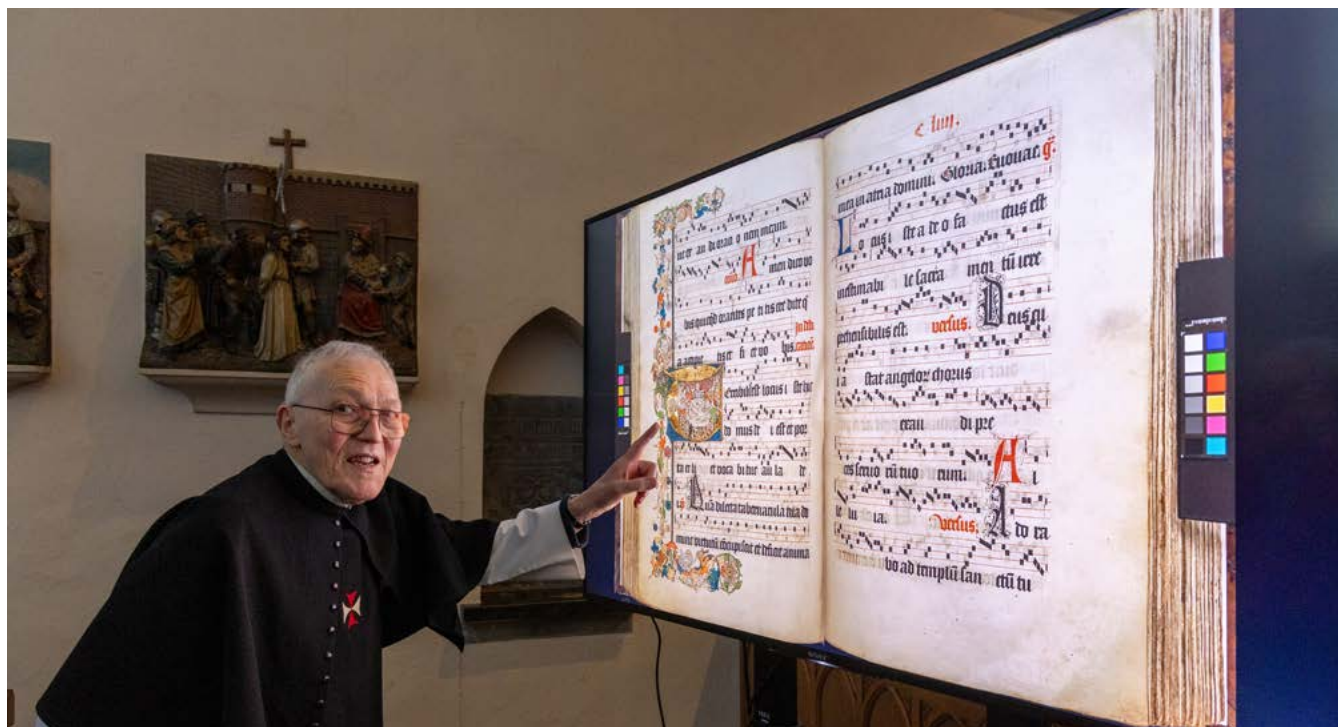
Zijn vrouw Fyken van der Beeck zette de boekhandel voort. In de fiscale zetting van 1497-1498 werd zij aangeslagen als 'Fyken boekverkoopster', terwijl ze in een latere zetting van 1500-1501 werd vermeld als 'Fyken by die scole'.

Het Bossche boekbedrijf Van der Leempt was een groter commercieel succes dan dat eerder in Utrecht en Nijmegen. Hij liep hier minder financieel risico door juist die werken op de markt te brengen, waarnaar een grote vraag bestond en waarvan de afzet min of meer zeker was. Zijn bedrijf was evenwel niet echt groot. Gezien de omvang van zijn Bossche boekenproductie zou in theorie slechts één drukpers bemand hoeven te worden. Financieel schijnt hij in deze stad weinig problemen te hebben gehad en tot een redelijke welstand te zijn

gekomen. Na Van der Leempt werd de zuidzijde van de Kerkstraat de straat van het Bossche boekbedrijf. Drukkers, uitgevers, boekhandelaars en -binders concentreerden zich hier naast en tegenover de Latijnse kapittelschool. Op loopafstand van de westtoren van de Sint-Jan.

Bossche Broeders

De handschriftproductie hield echter niet abrupt op na de introductie van de boekdrukkunst. Er werden nog steeds teksten met de hand afgeschreven. Voor monniken was het boek het apostolaatsmiddel bij uitstek om het Woord Gods te verkondigen. De Bossche Broeders van het Gemene Leven, die formeel weliswaar geen kloosterlingen waren, maakten van het schrijven een wezenlijk onderdeel van hun religieus leven. De 'broeders van de penne', zoals ze in de vijftiende eeuw ook wel genoemd werden, dachten, in navolging van de kartui-zers, dat veel meer zielen door de

Op deze foto ziet u goed het formaat van de Graduale uit 1512.

schrijvende hand gered konden worden dan door de predikende mond. Ze werkten in opdracht en schreven voor geld liturgische en stichtelijke werken. Het Bossche Gregoriushuis groeide uit tot een regionaal centrum van 'scribers en verluchters', terwijl het verder kon bogen op een binderij van enige importantie.

Rond 1525 drukten de Broeders ook enkele boeken. Twee bewaard gebleven contracten van de Bossche Fraters met de kerkmeesters van de Sint-Jan in respectievelijk 1500 en 1550, laten zien op welke manier een zakelijke transactie werd aangegaan. Het eerste contract, op 1 september 1500 opgemaakt, betrof het afschrijven van twee antifonaria. Het zouden twee gezangboeken van groot formaat (34 'duem en') worden, die op perkamenten 'sonder naet sonder gaet sonder snede ende sonder vloyen' werden vervaardigd. De uitvoering van de bladzijden, met muzieknoten en

initialen, werd precies vastgelegd. De prijs van elk katern was bepaald op 40 stuivers. Het werk nam veel tijd in beslag. Pas vier jaar later konden deze zangboeken afgeleverd worden. De kerkmeesters waren blijkbaar ingenomen met dit gezangboek, want op 16 augustus 1550 werd weer een contract gesloten met de Bossche Fraters voor het kopiëren van een koorboek, in rotunda-schrift met noten en deels verlucht. Het werd in een band met slotjes uitgevoerd.

Bibliotheek

De Bossche fraters maakten van de stad een boekenparadijs. Ze stelden hun eigen bibliotheek open voor de scholieren en andere Bosschenaren, opdat het woord Gods zoveel mogelijk mensen mocht bereiken. Erasmus had hier als kostschool-leerling tussen 1485 en 1487 mooie herinneringen aan. Hij kon in grauw habijt mooie boeken lezen en bestuderen. Het was zelfs mogelijk boeken uit de bibliotheek te lenen,

waarbij de librarius er wel nauwlettend op toezag en aantekende aan wie een bepaald boek werd uitgeleend. Kostbare boeken, zowel met de hand geschreven als gedrukte, mochten in de regel slechts voor één dag worden uitgeleend. Het pas verbouwde Huis73 denkt hier vele eeuwen later ruimer over.

Met dank aan Ad Hartjes en Jos Koldeweij.

Bronnen:

- C.J.A. van den Oord, 'Twee eeuwen Bosch' boekbedrijf 1450-1650. Een onderzoek naar de betekenis van Bossche boekdrukkers, uitgevers en librariërs voor het regionale socioculturele leven', Tilburg 1984.
- P. Begheyn en E. Peters, 'Gheprint te Nymeghen. Nijmeegse drukkers, uitgevers en boekverkopers 1479-1794', Nijmegen 1990.
- L.M. Helmus, 'Drie contracten met zilversmeden', in: In Buscoducis, 's-Gravenhage 1990 pp 473-481.
- R. W. M. de Beer, 'Boekverluchters en verluchte handschriften', in: In Buscoducis, 's-Gravenhage 1990 pp 487-500.
- G.C.M. van Dijk, 'Op zoek naar Jheronimus van Aken alias Bosch. De feiten, familie, vrienden en opdrachtgevers ca. 1400-ca. 1635', Zaltbommel 2001.
- M. van Delft, J.W. Klein, 'Nieuwe lezers en nieuwe hardware. Het boek in de vijftiende eeuw', in: Jaarboek voor Nederlandse Boekgeschiedenis 17 (2010) pp 53-91.
- P. Begheyn, 'Gherard van der Leempt (ca. 1450- ca.1491) eerste Nederlandse boekdrukker', in: J.A. Kuys, 'Biografisch Woordenboek Gelderland', deel 4, Hilversum 2004, pp 80-81.
- A. Stufkens en C. Verhoeven, 'Johan Maelwael en de gebroeders Van Lymborch. Grondleggers van de Nederlandse schilderkunst', Nijmegen 2023.
- J. Oosterman (e.a.), 'Koorboeken aan de Maas (1500-1540). Johannes van Deventer en een groep koorboeken tussen Nijmegen en Luik', Amsterdam 2025.

Beeld van een Tilted Head

Op het voorplein van Het Noordbrabants Museum staat een enorm beeld van een vrouwenhoofd of zoals de titel luidt: **Tilted Head (gekanteld hoofd)**. Het werk is vier meter hoog en lijkt gemaakt van klei, maar het materiaal is brons. Aan de achterzijde wordt het hoofd gesteund door twee stoelen en een koffer.

Het museum kocht het beeld in 2022. Het werd oorspronkelijk gemaakt in opdracht van het Public Art Fund in New York. Deze stichting geeft opdrachten aan internationaal bekende kunstenaars om kunstobjecten te maken. In de loop der jaren kregen kunstenaars als Louise Bourgeois, Anish Kapoor en Ai Weiwei een opdracht van deze stichting. Zo ook de Nederlandse beeldhouwer Mark Manders. Zijn beeld *Tilted Head* stond op een prominente plaats in New York, op de hoek van Central Park.

Mark Manders (*1968) volgde een opleiding aan de Grafische School in Eindhoven en aan de Hogeschool voor de Kunsten in Arnhem. Na zijn afstuderen in 1992 had hij meteen contact met tien galerieën. Hij was in 2001 aanwezig op de Biënnale van Venetië en in 2002 op de Documenta van Kassel. Zijn werk is in een groot aantal musea te zien.

Zijn werken staan niet op zichzelf maar zijn onderdeel van zijn *Zelfportret als gebouw*. Hij beschouwt zijn oeuvre als één geheel, alle afzonderlijke werken zijn deel van het geheel. Over zijn werk zegt hij zelf:

“Ik wil ruimtes maken waar je als toeschouwer in kunt, maar die niet verlaten lijken. De beelden daarin functioneren als een driedimensionaal boek, maar ze zijn ook een eindpunt in zichzelf.” De kunst van Mark Manders wordt vaak gezien als een raadsel, een enigma. Hij gebruikt namelijk metaforen die niet altijd begrepen worden.

Het beeld op het voorplein van het museum toont een ingetogen, sereen gezicht. Het verwijst naar twee inspiratiebronnen van de kunstenaar: Piero della Francesca (1412-1492) en Constantin Brancusi (1876-1957). In de beelden van deze kunstenaars herkent hij dezelfde raadselachtige uitdrukking. De kunstenaar Mark Manders is momenteel woonachtig in het Belgische Ronse, alwaar hij werkt vanuit een immens atelier.

Het beeld *Tilted Head* is in ieder geval een aanwinst voor het museum en de stad.

Bronnen:
Bossche Encyclopedie,
Wikipedia,
NRC (19 september 2025),
Volkskrant (6 maart 2019).

Orthense Harmonie al bijna een eeuw jong

Het Groot-Orkest. Foto: Peter Kasbergen.

Op straat marcheren de leden van de Orthense Harmonie nauwelijks nog, maar in het Nico Schuurmanshuis in Orthen komen ze bijna iedere zondag bij elkaar om te repeteren en elkaar te ontmoeten. Met zo'n 110 leden is de harmonie die in 2027 honderd jaar bestaat, nog springlevend.

Bestuurslid Pauli Sennema en Henk Vissers, al 75 jaar lid en daarmee degene die het langste lid is van de harmonie, vertellen vol passie over 'hun' hobby en harmonie.

Het begin van de harmonie

De Koninklijk Erkende Muziekvereniging Orthense Harmonie is opgericht op 10 oktober 1927.

Een aantal inwoners van Orthen nam het initiatief tot het oprichten van een muziekgezelschap. Dit omdat men van mening was dat Orthen een eigen harmonie zou moeten hebben en omdat het steeds moeten inhuren van een muziekgezelschap bij feesten een dure aangelegenheid was.

De Koninklijke Erkenning verkreeg de vereniging in 1964. Ter gelegenheid van haar 50-jarig bestaan in 1977 ontving de vereniging de erepenning van verdienste. Speciaal voor dit jubileum werd het muziekstuk *Brabant en Maramures* door G. Frid gecomponeerd.¹

Groei

Sinds 2011 is het ledental flink gegroeid. Pauli Sennema: "Rond 2011 hadden we veertig leden en vroegen wij ons in het bestuur af hoe wij verder konden gaan. Wij zijn er toen hard aan gaan trekken om meer leden te werven. Zo zijn wij op basisschool Het Palet (Eekbrouwersweg) een muziekproject gestart. Wij kregen volledige medewerking van een enthousiaste schooldirecteur. Mijn kinderen zaten toen op die school, dus dat maakte de ingang wat gemakkelijker. Wij hebben als harmonie instrumenten aangeschaft en geleend onder meer via Marktplaats en Stichting Leerorkest. Wij startten in groep 6 en hebben gedurende acht weken een basistraject doorlopen. Nu beginnen wij al in groep 5 met wat workshops, waarna de kinderen in groep 6 een instrument kunnen kiezen om op te spelen. Het traject eindigt altijd met een schoolconcert waarbij uiteraard ook ouders en andere belangstel-

Het instaporkest en Orthissimo samen. Foto: Jim Eijkemans.

De harmonie telt momenteel drie orkesten

lenden welkom zijn. Het ene jaar stromen er tien kinderen door naar de harmonie, het andere jaar twee of drie. Daarnaast melden zich ook kinderen die wat verder weg wonen." Henk Visser vult aan: "Bij de aanwas van nieuwe leden kregen wij ook kinderen die een instrument wilden leren om met carnaval te spelen. Als zij dat beheersten, waren ze weg. De lessen waren toen nog gratis, maar nu vragen wij er een vergoeding voor."

Drie orkesten

De harmonie telt momenteel drie orkesten. Voor de kinderen die nog maar kort les hebben, is er het instaporkest. Op een speelse manier leren de kinderen eenvoudige liedjes als *Vader Jacob*. Via eenstemmigheid, gaat het stapje voor stapje naar meerstemmigheid. Zo ondervinden de kinderen dat samen muziek maken leuk en leerzaam is. Vaak vloeit er een vriendenclubje uit voort. De Orthense Harmonie geeft de kinderen een

instrument in bruikleen. Voor de jeugdleden krijgen zij ook subsidie van de gemeente 's-Hertogenbosch.

Het tweede orkest van de Orthense Harmonie is een middenorkest, dat sinds kort onder de naam Orthissimo speelt. Deze naam is voortgekomen uit een prijsvraag. Vanuit dit middenorkest kan een muzikant verder groeien naar het niveau van het Groot-Orkest of op zijn plek blijven zitten als hij tevreden is met het muzikale speelniveau. Vanuit het Groot-Orkest een stapje terug doen, is ook mogelijk en sommige leden vinden het fijn om in beide orkesten muziek te maken. In het middenorkest spelen volwassenen en jeugd samen. Het repertoire is fris en ligt fijn in het

gehoor. Bij concerten blijkt het vaak ook een schot in de roos voor het publiek.

Voor de gevorderde muzikant is er het Groot-Orkest. Dit bestaat uit muzikanten die op minimaal HaFa B-niveau (harmonie fanfare) kunnen musiceren. Het orkest bestaat op dit moment uit zo'n 50 muzikanten van alle leeftijden. Henk Vissers: "Het niveau is het laatste decennium hoger geworden. Naast de repetities moet je ook thuis oefenen, het vraagt dus de nodige tijd."

Hoewel de Orthense Harmonie zelf niet bij het carnavalsgebeuren in Oeteldonk betrokken is, zijn individuele leden soms wel lid van een carnavalsvereniging. Zo bestaat de hofkapel van de jeugdprins van Oeteldonk, de Koekerellen, voor een derde deel uit leden van de harmonie. Ook carnavalsvereniging Orthinon heeft leden van de Orthense Harmonie.

Concertreizen

De Orthense Harmonie heeft in de afgelopen jaren verschillende buitenlandse concertreizen gemaakt. Een muzikale uitwisseling met andere culturen was hierbij het motto. Zo bezocht de Orthense Harmonie onder meer Hongarije (1992), Italië (1995), Polen (2000) en Duitsland (2008, 2009 en 2010). Daarnaast ontving de Orthense Harmonie een muziekgezelschap uit Oekraïne (1994). Vissers: "Wij zijn met twee bussen vol naar Hongarije geweest. In de ochtend hadden wij daar een repetitie en 's avonds een concert. De repetitie werd op de lokale televisie uitgezonden. Nu is het moeilijker om een reis te organiseren. Het leeftijdsverschil is te groot en niet iedereen is nog mobiel genoeg. In Hongarije hebben wij ook onze

Henk Vissers, al
75 jaar lid. Foto:
Peter van Hoof.

oude uniformen geschonken aan de plaatselijke harmonie. Zij waren er heel blij mee. Omdat wij tijdens deze reizen onderdak vonden bij gastgezinnen, ontstond er een wederzijdse band. Zij kwamen ook naar Orthen en logeerden dan bij ons. Nog steeds worden de contacten over en weer onderhouden."

Maestro-073

In 2019 en 2025 organiseerde de Orthense Harmonie in het Theater aan de Parade Maestro-073, een muzikaal evenement waarin zes bekende Bosschenaren de uitdaging aangingen om voor één keer dirigent te zijn van een orkest. De sfeer in het theater was enthousiast en betrokken; de deelnemers kregen allen een warm applaus voor hun inzet. Uiteindelijk

werd één van hen, Kelsey Ikkersheim, bekroond tot Maestro 2025, maar de ware winst lag in de verbindende kracht van muziek en de durf van de deelnemers om buiten hun comfort-zone te treden.² Dit evenement vraagt veel inzet van de harmonie.

Concerten en projecten

Ieder jaar heeft de Orthense Harmonie enkele vaste concerten op het programma staan, zoals op kerstavond, het nieuwjaarsconcert en een donateursconcert. In november wordt in samenwerking met een koor een requiem uitgevoerd. Daarnaast probeert men ieder jaar een groot project uit te voeren. Zo werd onlangs de documentaire Boer Peer muzikaal begeleid. Deze documentaire ging over de 97-jarige boer Peer

uit Maliskamp. Daarnaast hadden twee conservatoriumstudenten een compositie bij een korte documentaire gemaakt over Rotterdam. De begeleiding vraagt een heel andere manier van spelen en is behoorlijk moeilijk. In 2023 werd bij Perron 3 in Rosmalen een Theaterconcert RAAK! met acteur Bart de Rijk en een vibrafonist Vincent Houdijk gegeven. De jeugd gaf in 2024 een grote muzikale uitvoering in het Theater aan de Parade over de Klimaatpiraat waarbij Hans Tervoort de rol van Klimaatpiraat vertolkte.

Betrokken

Op de vraag hoe Henk Vissers en Pauli Sennema bij de harmonie zijn betrokken volgt van ieder een enthousiast antwoord. Henk Vissers: "Mijn vader was vroeger lid van de harmonie. Als je zeven jaar was, mocht je lid worden. Dat werd ik en je kreeg dan eerst een jaar lang theorieles. Als je voor de theorie slaagde, kreeg je een instrument. Mijn tweelingbroer, helaas elf jaar geleden overleden, en ik kregen beiden een klarinet. Mijn twee jaar jongere broer speelde bas. Ik heb altijd heel veel plezier gehad in het musiceren. Ik gaf in vroegere tijden ook klarinetles, maar nu wordt dat uitsluitend nog door professionele docenten gedaan. Vroeger gingen wij ook naar concoursen, dan was het de twee weken van te voren iedere avond repetitie. Wij organiseerden ook muziekfeesten, eerst op het Schaarhuisplein in een tent, later in een sporthal. Twee dagen lang was er volop muziek en om de kosten te dekken organiseerden wij alles in eigen beheer zoals de drank- en lotjesverkoop. De mooiste tijd was het reizen naar het buitenland. Wij gingen een keer met tien leden met enkele caravans. Als de leden die met de bus reisden dan vrij waren, kwamen ze allemaal naar ons toe. Reuze gezellig."

Pauli Sennema: "Ik was negen jaar toen ik lid werd, dat is meer dan veertig jaar geleden. Mijn opa was vaandeldrager bij de harmonie en mijn vader, ooms en broer speelden er ook. Na de theorieopleiding was er de mogelijkheid om dwarsfluit of hoorn te spelen. Daar was toen behoefte aan bij de harmonie. Ik kreeg de hoorn maar daar werd ik verdrietig van. Mijn oom heeft toen voor zichzelf een ander instrument gekozen zodat ik dwarsfluit kon spelen. Dat paste beter bij mij. Ik kreeg ook les van mijn oom."

Toekomst

In 2027 viert de Orthense Harmonie het honderdjarig bestaan. Een commissie is de jubileumviering aan het voorbereiden. En tipje van de sluier wordt opgelicht en toont dat er hoogstwaarschijnlijk een mooi concert komt. Verder is de harmonie op zoek naar een nieuwe voorzitter, voor het eerst in het bestaan is er geen. Een voorzitter met wie het goed klikt zou een prachtig cadeau zijn. Henk Vissers: "Wij hebben altijd een goed bestuur gehad, wij kunnen het allemaal goed met elkaar vinden en dat blijft hopelijk zo in de toekomst."

Deze mooie woorden illustreren heel mooi de motivatie van Henk Vissers om al 75 jaar lid en actief te zijn. Wij wensen hem en alle leden van de harmonie dan ook nog vele mooie jaren toe.

Noten

1 Informatie afkomstig van de website <https://orthenseharmonie.nl/>.

2 Zie ook: <https://maestro073.nl>. Op https://www.youtube.com/results?search_query=maestro+073 vind u ook filmpjes van Maestro-073.

Vereniging

Kringvrijwilligers Juan en Carine-José Bouwmans al lange tijd verbonden aan de Orthense Harmonie

Schippergids Juan en echtgenote Carine-José Bouwmans, die sinds enige tijd gastvrouw is, zijn behalve vrijwilligers bij Kring Vrienden ook al decennialang lid van de Orthense Harmonie. Wat maakt voor hen de harmonie zo aantrekkelijk?

Afgelopen januari werd het echtpaar gehuldigd vanwege zijn langdurig lidmaatschap van de Orthense Harmonie. Juan Bouwmans vierde dat hij vijftig jaar lid is en echtgenote Carine-José vijftientwintig jaar. Beiden spelen in het Groot-Orkest, Carine-José op de klarinet en Juan speelt bastuba.

Juan: "Ik was tien jaar toen ik lid werd van de Orthense Harmonie. Ik woonde op de Vliert en enkele neven alsmede mijn peetoom waren al lid. Dus het lag voor de hand dat ik daar lid werd. Ik ben er even tussenuit geweest omdat ik in Veghel woonde, maar nu ben ik weer zo'n zeventwintig jaar lid, samen met mijn zoon. Ik ben ook

achttien jaar voorzitter geweest, maar daar ben ik zeven jaar geleden mee gestopt."

Carine-José: "Ik heb er altijd spijt van gehad dat ik vroeger geen instrument heb leren bespelen. Toen onze kinderen muziek wilden leren spelen, heb ik ook les genomen. Ik was toen veertig jaar. Eén zoon is nog steeds lid, de andere twee zijn gestopt maar mogelijk komt onze dochter weer terug. Ook onze kleinzoon van acht jaar is lid, hij speelt trompet bij het instaporkest." Carine-José is ook nog enkele jaren penningmeester geweest van de Orthense Harmonie en maakt nu nog deel uit van de kledingcommissie.

Het paar heeft mooie herinneringen aan de concertreizen met de harmonie, vooral aan de trip naar Polen. Zij gingen daar met het hele gezin mee naar toe. Het was een uitwisselingsprogramma met een heel gastvrije ontvangst, nu ongeveer 25 jaar geleden. Juan koestert ook

de optredens tijdens kerstavond: "Vroeger luisterden wij de kerkdienst op in de San-Salvatorkerk. Na de sluiting van de kerk, verzorgt de harmonie nu een buitenoptreden bij Fort Orthen. Ongeacht de weersomstandigheden komen daar altijd enkele honderden mensen luisteren." Carine-José koestert ook de twee keer dat Maestro-073 georganiseerd werd: "Zó verschrikkelijk leuk om als muzikant aan mee te doen. Een heel mooi project!"

Juan is ook al lang lid van Kring Vrienden: "Ik ben nu vier jaar schippergids en voor het tweede jaar theoriëdocent. Toen mijn pensioenleeftijd naderde, kreeg ik meer tijd en die zet ik op deze wijze in. Ik heb eerder ook Boschlogie gedaan. In de jaren 1970/80 woonde ik op de Breede Haven en voeren wij wel eens op de Binnendieze. De binding met de Binnendieze en de stad is er altijd geweest." Carine-José is nu twee jaar gastvrouw en sinds kort ook de

coördinator ervan: "Vanaf het eerste moment voelde ik mij heel welkom. Het is een warm nest."

Iedere zondagochtend gaat het stel naar de repetitie van de Orthense Harmonie. In de middag kun je dan nog iets anders doen. Voor de jeugd is het weleens lastig als ze om negen uur op moeten staan voor de repetitie om half elf. Zeker als ze eenmaal uitgaan, maar zij komen bijna altijd.

Juan vindt het wel jammer dat het moeilijk is om aan nieuwe bestuursleden te komen. Kandidaten daarvoor hoeven geen muzikant te zijn, zij kunnen het organisatiewerk rondom de muziek op zich nemen. Er zijn immers ook steeds nieuwe initiatieven. In november verzorgt de Orthense Harmonie bijvoorbeeld samen met het Gemengd Koor 's-Hertogenbosch het Requiem van Mozart. Als iemand zich geroepen voelt om het mooie werk van de Orthense Harmonie bestuurlijk te ondersteunen, dan is hij of zij van harte welkom. B

Historie

Arnaut en Matthijs: land-verhuizers

Bossche generaties beeldhouwer-beeldsnijders¹ in Castilië

Tussen 1400 en 1550 trekken de nodige inwoners van de Lage Landen naar het Iberisch Schiereiland. De meeste landverhuizers uit die periode komen uit het toenmalige graafschap Vlaanderen en het hertogdom Brabant; ook Bosschenaren vestigen zich daar. In een aantal gevallen verspaansen zij hun achternaam en deze wordt in hun nieuwe vaderland (op verschillende manier gespeld) De Bolduque: Van den Bosch.

Eerder wijdde ik in Bossche Kringen een artikel aan Roque de Balduque: Rochus van den Bosch² (s-Hertogenbosch circa 1500 - Sevilla 1561). Hij is lange tijd als beeldhouwer-beeldsnijder werkzaam in (en rond) Sevilla. En hij wordt er beroemd. Kunsthistorici opperen jarenlang dat deze in Andalusië gevestigde kunstenaar familie is van enkele andere collega's De Bolduque die rond dezelfde tijd naar het centraal gelegen Castilië verkassen³. Bosschenaren die, zoals we zullen zien, daar in twee steden het fundament leggen voor ateliers waar drie generaties productief zullen zijn. Uit later onderzoek weten we inmiddels dat deze clan De Bolduque losstaat van naamgenoot Roque uit Zuid-Spanje. Tenslotte zijn in Nederland ook niet alle lieden die De Vries heten verwant aan elkaar.

Trek naar het zuiden

Een reeks factoren ligt ten grondslag aan een massale trek naar het zuiden. Zo groeit ten noorden van de Pyreneeën tijdens de drie Kruistochten en zeker na de uiteindelijke val van Jeruzalem (1291) de populariteit van Santiago de Compostela als bedevaartsoord. Deze stad ligt dan inmiddels binnen het op de Arabieren heroverde⁴ deel van het Iberisch Schiereiland, dat vanaf 711 in korte tijd (bijna in zijn geheel) ingenomen werd door troepen uit het Midden-Oosten en Noord-Afrika. Langs de pelgrimsroute richting het graf van de apostel Jacobus de Meerdere worden kloosters en kerken opgetrokken; werk waarop ervaren architecten en werklieden afkomen uit onder meer Bourgondië, Bretagne, de Lage Landen en het gebied van de (Duitstalige) Beneden-Rijn.

De noodzaak voor de komst van arbeidsmigranten groeit in de loop van de vijftiende eeuw. En al helemaal wanneer de zogeheten Spaanse katholieke koningen na voltooiing van de Reconquista (1492) hun rijk wensen te re-europeaniseren. Het land blijkt in hun ogen op een aantal gebieden de aansluiting met ontwikkelingen in Frankrijk, Italië en de Lage Landen gemist te hebben; een afstand die het vorstenpaar wenst in te halen. Een legioen⁵ van verhuislustige noorderlingen brengt er de thuis verworven kennis in praktijk; een deel blijft op het Iberisch Schiereiland wonen⁶. Tijdens die bouwwoede ontstaat dankzij de noordelijke bestuiving de Spaans-Vlaamse⁷ gotische stijl. Bovendien geniet inmiddels de kunst uit de Bourgondische Nederlanden

Lijdensaltaar Sint-Jan, circa 1500, gemaakt in Antwerpen.

veel aanzien bij de Spaanse vorstenhuizen; een trend waarin de lagere adel, de geestelijkheid en later andere (vermogende) individuen mee willen lopen. In met name de Zuidelijke Nederlanden vervaardigde gobelins, drieluiken⁸ (vergelijkbaar met het voor Nederland unieke exemplaar dat in de Bossche Sint-Jan hangt) en met miniaturen rijkversierde muziek- en gebedenboeken vinden gretig aftrek. Evenals de schilderijen van de Vlaamse Primitieven⁹, die dan ook in andere landen de nodige belangstelling genieten, waaronder Frankrijk¹⁰ en Italië¹¹.

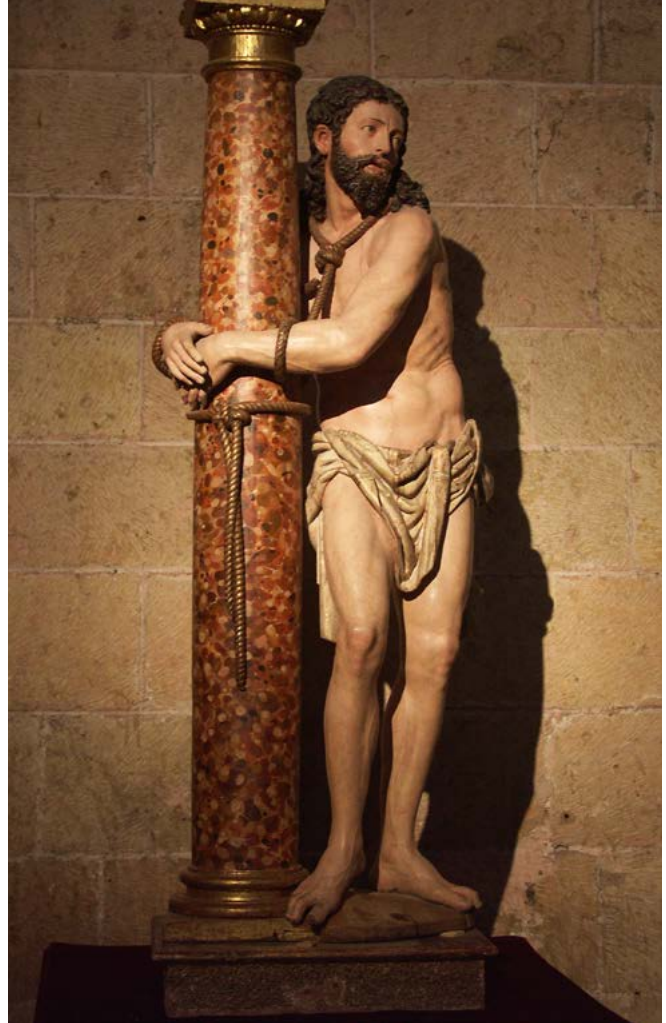
Langzaamaan ontwikkelt Spanje zich tot een wereldmacht en daarmee tot een nog aantrekkelijkere omgeving voor handelaren, kunstenaars, handswerklieden en anderen uit andere landen. Nadat de Bourgondische Nederlanden, via vererving, binnen de regerende koninklijke familie blijven en Spaans worden,

zet de aantrekkingskracht van de Vlaamse kunst, meubels, modeartikelen, gebruiksgoederen en andere zaken (waaronder bier¹²) zich voort. Het vorstenhuis der Habsburgers levert (nog) eeuwenlang mecenasen en collectioneers van klasse¹³ waarvan in het huidige België en Nederland Filips II wellicht de bekendste is. Ten tijde van zijn bewind ontwikkelt zich een volgende reden om naar het vasteland van Spanje, de Canarische Eilanden of zelfs Las Indias (de America's) te trekken: de woelingen die uiteindelijk tot de Tachtigjarige Oorlog zullen leiden.

Veel van de genoemde kunst- en utiliteitsobjecten komen overzee naar Spanje en Portugal. Voor het vervoer over het Spaanse land en de aan- en verkoop via makelaars en de ambulante handel, spelen onder meer jaarmarkten een rol. Medina de Rioseco is op het hoogland van Castilië zo'n handelsknooppunt.

Motieven

Aan het begin van de zestiende eeuw verruimt een vijftal mannen 's-Hertogenbosch voor het Iberisch Schiereiland. Onbekend zijn hun 'originele' namen en motieven achter dit vertrek. Een van de landverhuizers, Leonardo Van Dembusq, vaart tijdens de zomer van 1535 in Spaanse dienst van Sevilla naar Rio de la Plata¹⁴. De andere vier zijn beeldhouwers/houtsnijders die dankzij de bekendheid die zij verkrijgen, in tegenstelling tot Leonardo niet in de plooiën van de geschiedenis verdwijnen. Hans de Bolduch, ook bekend als 'Maestre Anse' ('s-Hertogenbosch circa 1500-Logroño 1550) vestigt zich in de Rioja. Hier zal hij af en toe samenwerken met een andere Brabander, Arnao de Bruselas. De eerdergenoemde Roque de Balduque ('s-Hertogenbosch circa 1500-Sevilla 1561) maakt naam in Sevilla. Arnao de Bolduque ('s-Hertogenbosch ca.1505-Cuéllar 1560) en Mateo de Bolduque ('s-Hertogenbosch circa 1511-Medina de Rioseco 1564) strijken neer in Castilië.

Pedro de Bolduque, Jezus aan de zuil, Catedral de Segovia.

Altaar Pedro de Bolduque, Maria onbevleete ontvangenis, Cuéllar.

Mogelijk speelt een rol dat begin zestiende eeuw binnen het hertogdom Brabant de schilderkunst een steeds belangrijkere rol gaat spelen ten koste van de waardering voor het beeldhouw- en beeldsnijwerk. Voor gewestelijke artiesten zoals Anse de Bolduch, Arnao de Bruselas (Arnaut Spierinck¹⁵), Arnao en Mateo de Bolduque en Roque de Balduque biedt Spanje een goede kans op werk, alleen al door de aanwezigheid daar van een rijke opdrachtgever als de kerk¹⁶.

Deze bijdrage zal zich richten op Arnao en Mateo de Bolduque en hun nakomelingen.

Achternamen als De Bolduque, Belduque, Balduque, Bolduch en andere verwijzen naar een afkomst uit 's-Hertogenbosch, waarbij Bolduque de verspaanste versie is van de Franse variant Bois-le-Duc. Daarmee staat niet voor 100% vast dat de dragers van deze achternaam ook werkelijk voor hun vertrek in onze stad woonden. Landverhuizers gebruikten voor een verwijzing naar hun herkomst ook de naam van een (grote) stad in hun omgeving. Dit, plus het ontbreken van data in bijvoorbeeld Bossche gilderegisters, maakt het moeilijk om oorspronkelijke tenaamstelling te

Juan de Juni met medewerking Pedro de Bolduque en Mateo Henriquez, retablo mayor, Medina de Rioseco.

achterhalen van Arnao (Arnaut), Mateo (Matthijs) en Roque (Rochus). Mateo staat een enkele keer als Juan Mateo vermeld; wellicht heette hij oorspronkelijk dus Johan of Jan.

Arnao en Mateo de Bolduque vestigen zich vóór 1530 in Segovia. Zij raken er bekend als beeldhouwers-beeldsnijders met een nieuwe stijl¹⁷. Hun werkplaats verhuist al snel naar de stad Cuéllar. Zij leggen daarmee de basis voor zowel de School van Cuéllar als voor vervaardiging aldaar van (grote) retabels of altaarstukken omdat in de omgeving steden als Segovia, Medina de Rioseco en Valladolid de vraag niet aankunnen. De bloeiperiode van het atelier in Cuéllar zal van circa 1530 lopen tot 1620¹⁸. Bij één familie-atelier zal het niet blijven.

De mannen trouwen met twee zussen uit Cuéllar: Arnao met Ana Muñoz en Mateo met Juana Muñoz, dochters van kleermaker Juan de Portillo. Of Arnao en Mateo (al) familie van elkaar zijn, is onbekend; in elk geval worden ze door hun huwelijk zwagers en hun latere kinderen neven en nichten. In een hier eerder aangehaalde studie worden Arnao en Mateo 'de broers de Bolduque' genoemd¹⁹.

Arnao de Bolduque ('s-Hertogenbosch circa 1505-Cuéllar 1560)

Ana en Arnao krijgen drie dochters: Leonora, María, Isabel en twee zonen: Diego en Juan. De jongens ontwikkelen zich in het atelier tot de tweede generatie van beeldhouwer-beeldsnijders, waarbij ze op enig moment 'de Bolduque' uit hun naam weglaten²⁰. Na hen volgt er nog een derde generatie. In de werkplaats werken zoals gebruikelijk de beeldhouwer-beeldsnijders samen met schilders en andere vaklieden tijdens de vervaardiging van kleurrijke retabels.

Arnao hertrouwt in 1550 met Francisca Ortiz uit Valladolid. Bij de officiële gegevens over de bruidegom staat Bolduque vermeld als geboorteplaats. Francisca is de dochter van een steenhouwer. Dit huwelijk blijft kinderloos.

Mateo Henriquez, detail retablo mayor: Mozes.

Optocht met
liggende Jezus.

Mateo de Bolduque ('s-Hertogenbosch circa 1511-Medina de Rioseco 1564)

Ook over het leven en werk van Mateo is weinig op schrift gesteld. Uit het register van notaris Mateo de Enberes (Amberes, Van Antwerpen) die in Medina de Rioseco werkt, is bekend dat ene Juan Mateo de Bolduque met Juana Muñoz trouwt en dat later hun dochter María Vazquez de beeldhouwer Nicolas de Olanda huwt. Het is niet verrassend dat landslieden elkaar in den vreemde opzoeken.

Juana en Mateo²¹ krijgen naast dochter María Vazquez vier zonen die allen beeldhouwer worden²². Juan Mateo, Pedro, Andrés en Diego.

Mateo verlaat rond 1542 het atelier in Cuéllar om in Medina de Rioseco een eigen werkplaats te starten: het tweede binnen de Bolduque-clan. Het contact tussen de vakgenoten uit Cuéllar en Medina de Rioseco blijft bestaan. Bij Mateo's dood in 1564 neemt zijn oudste zoon Juan Mateo de leiding over.

Juan Mateo de Bolduque (Cuéllar 1543-Medina de Rioseco 1570)

Een discussiepunt binnen de waardering van zijn werk, blijft de vraag naar de eigen stijlkenmerken van Juan Mateo. Worden die van zijn vader en diens compagnon nog nieuw voor de toeschouwers genoemd, een

generatie later lijkt de invloed van regionale meesters ingedaald te zijn. Als in meer dan een opzicht beeldbepalende persoon wordt door (Spaanse) auteurs gewezen op de dominante aanwezigheid van Juan de Juni. Deze Franse inwijkeling komt (zeer waarschijnlijk) uit Joigny, gelegen in het kerngebied van Bourgondië. Dat klinkt vertrouwd en bekend in mijn oren en het lijkt me een opdracht aan internationale kunsthistorici om uit te pluizen hoe 'Spaans' de stijl van deze noordelijke meester beeldhouwer-houtsnijder is geworden. Nu staat De Juni, op basis van zijn (verdere) opleiding in o.m. Florence, vooral bekend om zijn in Castilië vernieuwende aanpak in de stijl van de renaissancistische grootheden Rafaël en Michelangelo. Ook dit gegeven laat zien dat het eerdergenoemde proces van de re-europeanisering van Spanje een internationale inzet kent.

Pedro de Bolduque (Medina de Rioseco 1545-1596)

Van alle leden uit de Castiliaanse tak De Bolduque, zal Pedro zich ontwikkelen tot de bekendste. De loopbaan van Mateo's tweede zoon begint (uiteindelijk) binnen het familie-atelier in Medina de Rioseco. Hij werkt er aanvankelijk in de schaduw van zijn oudere broer Juan Mateo. Na diens dood rond 1570, neemt Pedro de leiding over. Hij verkast menigmaal. Als dertiger verhuist hij in 1575 van Medina de Rioseco

Aan het begin van de zestiende eeuw verruult een vijftal mannen 's-Hertogenbosch voor het Iberisch Schiereiland

naar Segovia waar hij een tijd woont en werkt. Daarna verplaatst hij zich naar Cuéllar, de stad waar hij (trouwt en) opdrachten uitvoert, bijvoorbeeld in opdracht van de kathedraal van Segovia. Uiteindelijk keert hij in 1590 terug naar Medina de Rioseco, waar na zijn overlijden (als eerder gezegd) neef Mateo Enríquez het onderhanden werk afmaakt en de werkplaats voorziet. Aangenomen mag worden dat dit familieatelier tijdens Pedro's jaren van afwezigheid actief is gebleven door de inzet van zijn jongere broers en neef. Als ook Mateo Henríquez, de kleinzoon van de stichter sterft, komt er een einde aan de werkplaats in Medina de Rioseco: het belang van Valladolid als centrum voor artistieke werkzaamheden heeft de kleinere plaatsen in de schaduw gezet.

Waardering

Het werk van Pedro de Bolduque wordt ook nu nog gewaardeerd. Hij staat bekend als - zeker niet de grootste - maar wel als een van de productiefste kunstenaars in het zestiende-eeuwse Castilië. Zijn in het werk van vader Mateo de Bolduque de kenmerken terug te vinden van een opleiding elders? Ook het oeuvre van zoon Pedro is, ondanks de eigen accenten²³, volgens de Spaanse beoordelingen de invloed af te lezen van grootheden zoals de eerdergenoemde (via Italië) uit Frankrijk afkomstige Juan de Juni en de Spanjaard Alonso Berruguete die in Valladolid decennia lang

school maken. Het is in deze stad dat ik in 2005 tijdens een bezoek in aan het Museo Nacional de Escultura werk zie van Pedro de Bolduque.

Op veel plaatsen zijn de vruchten van zijn arbeid terug te vinden. De opdracht tot de vervaardiging van een retabel werd als een erkenning van meesterschap beschouwd. De kunstenaar legde er veel eer mee in. Bij de totstandkoming van de grote houten retabels waren naast beeldhouwers-houtsnijders ook andere ambachtslieden betrokken, waaronder schilders, timmerlui en smeden.

Retabels zijn onderdeel van het liturgisch meubilair. Binnen de Lage Landen namen de Brabantse ateliers van Antwerpen, Leuven en Brussel een topositie in²⁴. Meestal waren de inklapbare stukken klein van omvang. Het altaarstuk groeide evenwel op het Iberisch schiereiland uit tot een wandvullend geheel. Deze omvangrijke aandachttrekkende laatgotische kunstwerken met een didactische inslag worden beschouwd als de meest opvallende bijdrage van Spanje aan de middeleeuwse altaarkunst in West-Europa²⁵. Voor de totstandkoming van het hier afgebeelde omvangrijke retablo mayor van de Santa María de Rioseco werkt in 1573 Pedro de Bolduque, aangetrokken door Juan de Juni, samen met zijn collega's Francisco de Logroño, Gaspar de Umaña en Esteban Jordán. Ook neef Mateo Enríquez draagt eraan bij. Het door vocht aangetaste werk heeft na de restauratie in 2009 zijn kleurrijkheid weer teruggekregen. Andere retabels waaraan Pedro (mee)werkte, zijn te vinden in Cuéllar, Segovia en Toledo.

Mateo Enríquez de Bolduque (Medina de Rioseco 1568-1616)

Lange tijd is Mateo Enríquez de vertrouweling en rechterhand van Pedro. Hij werkt met hem samen, vervangt hem wanneer zijn oom in het atelier van Cuéllar verblijft, rondt na diens dood het onderhanden werk af om vervolgens met succes de werkplaats in Medina de Rioseco voort te zetten.

De eerdergenoemde Juan de Juni ontvangt in 1573 de opdracht voor het vervaardigen van het retablo mayor voor de Iglesia de Santa María de la Asunción in Medina de Rioseco. Hij stelt Pedro de Bolduque aan als een van

Calvario de Santa María de la Cuesta.

zijn medewerkers. Het grote altaarstuk wordt afgerond in 1603. Twee jaar daarvoor ontvangt Mateo Enríquez de opdracht voor het afbeelden van onder meer profeten²⁶.

Medina de Rioseco

Drie generaties lang zijn er in de steden Cuéllar en Medina de Rioseco twee familieateliers De Bolduque actief. Medina de Rioseco ligt ten noordwesten van Valladolid in de autonome regio die nu Castilië en León heet. In zuidoostelijke richting van Valladolid passeer je Cuéllar op weg naar Segovia.

Het in onze tijd rustige stadje is ten tijde van de familie De Bolduque een centrum waar zeer belangrijke jaarmarkten plaatsvinden. Ook ambulante commercianten uit de verre Lage Landen bieden hier bijvoorbeeld meegevoerde schilderijen en drieluiken aan. In die bloeiperiode blijken ook hier handel, architectuur en de productie van (religieuze) kunst samen te gaan. Het lijkt niet toevallig dat Arnao en Mateo zich in deze omgeving vestigen. Bovendien speelt de nabijheid van 'koningstad' Valladolid een rol: de geboorteplaats van Filips II en een handelscentrum met twee jaarmarkten.

Nog steeds valt de toenmalige rijkdom van Medina de Rioseco af te lezen aan de imposante gebouwen in de stad. Maar zeker ook aan de (als cultureel erfgoed erkende²⁷) religieuze festiviteiten waarmee de Semana Santa, de Goede Week wordt gevierd. Het beeld van de herrezen Christus dat op Eerste Paasdag tijdens de processie te zien is, werd gemaakt door Mateo Enríquez²⁸, de hekkensluiter van het atelier De Bolduque. En ten slotte is er ook een groots opgezette en drukbezochte 'Mercado de la India Chica' die sinds 1997 jaarlijks de herinnering oproept aan de wekenlange jaarmarkten van weleer.

'Bolduque'

Als wij in 2009 voor het eerst het plaatsje bezoeken op een bloedheet uur, blijkt het Museo de San Francisco net die dag gesloten. Blijven de daar aanwezige werken uit het atelier van Mateo cum suis voor ons verborgen? We melden ons bij de balie, verklaren onze interesse achter de reis naar dit museum ('Estamos en busca de ...') en vermelden onze gemeente van herkomst ('Bolduque'). Hierop neemt een enthousiast pratende directeur ons zonder aarzeling mee voor een privérondleiding. 'Bolduque': noem de naam en je komt nog eens ergens.

Detail door Pedro de Balduque Retablo Quinta Angustia, Iglesia de Santa María, Fuentepelayo.

Noten

- 1 De term beeldhouwer roept gemakkelijk de associatie op met het eindproduct stenen beeld. De beeldhouwer werkt(e) in steen en/of hout. Om die tweezijdigheid te benadrukken, wordt in deze tekst de benaming beeldhouwer-houtsnijder gebruikt.
- 2 Berselaar, van den H. (2016), Bossche kunstenaar in Sevilla: Roque de Balduque, beeldhouwer, In: Bossche Kringen 1, pp. 16-21
- 3 García Chico E. (1936), Los Bolduque, escultores, in: Boletín del Seminario de Estudios de Arte y Arqueología, Tomo 5, 1936-1939, p. 37
- 4 Dit heroveringsproces is in de loop der tijd de Reconquista gaan heten. Rond de correctheid van deze term loopt onder wetenschappers een stevige polemiek. Een alternatief is Conquista: de verovering.
- 5 Ramón Criado Miguel J. (2017), supplement op microhistorias.blogspot.com, (07/05/2018) La escuela Cuellarana de escultura y pintura
- 6 Thomas W. y Stols E. (2000), La integración de Flandes en la Monarquía Hispánica, in: Thomas W. Y Verdonk R. (eds.), Encuentros en Flandes, Relaciones e intercambios hispanoflamencos a inicios de la Edad Moderna, Leuven, p. 39
- 7 Vlaanderen en Vlaams kan verwijzen naar zowel het oude graafschap Vlaanderen, de voormalige Lage Landen onder de Maas als naar het geheel der Lage Landen (en de inwoners) in de Bourgondische en Spaanse Tijd.
- 8 Gómez Bárcena M. (2004), Arte y devoción en las obras importadas. Los retablos 'flamencos' esculpidos tardogóticos: estado de la cuestión, In: Anales de Historia del Arte, 14, p. 34. Deze 'retablos' (triptieken of altaarstukken), werden zo sterk gewaardeerd, dat medewerkers in Spaanse ateliers ze namaakten. Voor wie op reis gaat: de vindplaatsen van 38 originele altaarstukken zijn terug te vinden op Albayalde (2022), Retablos Flamencos Esculpidos (en España), Conceptos Generales, Valoración General, p. 5, retablos-flamencos.albayalde.org
- 9 Vlaamse Primitieven is een wat ongelukkige benaming voor schilders die aan de voet stonden van een nieuwe kunststroming ten noorden van de Alpen. Voor wat zij als eerstelingen ontwikkelden, wordt ook de term Ars Nova gebruikt: Nieuwe Kunst. Ook de Bosschenaar Jheronimus Bosch staat te boek als een Vlaamse Primitief. De aanduiding Noordelijke Renaissance is incorrect: Ars Nova verwijst naar een noviteit en niet naar het teruggrijpen op het verleden, waarvan sprake is in de Italiaanse Renaissance.
- 10 N.N. (2010), La peinture flamande en France, In: Aparences. Histoire de l'Art et Actualité Culturelle
- 11 Cocchi A. (z.j.), La pittura fiamminga nel Rinascimento, geometriefluide.com
- 12 García Barber X. (2014) Los orígenes y la implantación de la industria cervecera en España, siglo XVI – 1913, p. 87
- 13 Scheelen W. (1988), Meesterschap en mecenaat – Vlaamse schilders in dienst van Habsburg, In: Openbaar Kunstbezit van Vlaanderen, jrg. 26, nr. 1, pp. 153-168
- 14 Vershillende auteurs (1942), Catálogo de Pasajeros a Indias durante los siglos XVI, XVII y XVIII, II (1535-1538), p. 124. In deze uitgave staan ook de namen van Leonardo's ouders genoteerd: Cornelio Van Rosendera en Margarita Van Dembusq. Op dezelfde pagina staat als passagier ook een Roque de Balduq vermeld. Hoewel zijn achternaam een Bossche herkomst verradt, blijken zijn ouders Art Banduq en Isabel de Balduq inwoners van Antwerpen te zijn.
- 15 Barrón García, A. (2019), Orígenes, formación y testamento del escultor renacentista Arnaut Spierinck, o Arnau de Bruselas, In: Santander. Estudio de Patrimonio, pp. 65-120
- 16 Herrero Starkie C. (2018), Arnau de Bruselas and Roque de Bolduque: two Brabant sculptures who Triumphed in Spain, In: Institute of Old Masters Research - www.iomr.art, p. 2
- 17 Ramón Criado Miguel J. (2017), Cuéllar: La historia perdida; supplement op microhistorias.blogspot.com, (01/01/2018) El Taller de Arnau de Bolduque en Cuéllar (circa 1540-1560)
- 18 Ramón Criado Miguel J. (2017), supplement op microhistorias.blogspot.com, (07/05/2018) De supplementen uit januari en mei 2018 zijn ook geïntegreerd opgenomen als Los bolduque escultores: entre Cuéllar y Medina de Rioseco. La escuela cuellarana de escultura y pintura en el siglo XVI, In: Medina de Rioseco, Semana Santa 2019, pp. 60-68. Te vinden via <https://semanasantanerioseco.com/download/revistas/2019.pdf>
- 19 Herrero Starkie C. (2018), p. 2
- 20 Ramón Criado Miguel J. (2023), Pedro de Bolduque y la escuela cuellarana de escultura y pintura, In: El Adelanto de Segovia, 16-04-2023
- 21 Fagel R. (1996), De Hispano-Vlaamse wereld, De contacten tussen Spanjaarden en Nederlanders 1496 - 1555, pp. 247-248
- 22 Pérez de Castro R. (2012), El Escultor Pedro de Bolduque: orígenes y primeras obras, In: BSSA arte LXXVIII, pp. 69-98
- 23 Urrea J. (1975), Precisiones y nuevas obras de Pedro Bolduque, in: Boletín del Seminario de Estudios de Arte y Arqueología, Tomo 41, p. 667
- 24 Buyle M. en Vanthillo C. (2000), Vlaamse en Brabantse retabels in Belgische monumenten, diverse vondplaatsen
- 25 Kroesen J. (2003), Het middeleeuwse altaarretabel op het Iberisch Schiereiland. Vorm, plaats, boodschap, p. 125
- 26 Museo de Semana Santa, website Arte Riosecano, arterioseco.es
- 27 La Junta de Castilla y León (2019), Acuerdo 2/2019; in: BOE-A-2019-1777
- 28 Pérez de Castro R. (2019), La escultura procesional de Medina de Rioseco (III). La procesión del domingo de resurrección: conjunción de dos de los principales talleres escultóricos riosecanos, In: Medina de Rioseco, Semana Santa 2019, pp. 32-33

Moers taal

Zulle we d'r mee z'n alle 'n glèske kraolekesnat op vatte?

Bescherm en bevorder ons Bossche dialect!

's-Hertogenbosch heeft een prachtige stichting die de naam van de stad wil behouden voor de toekomst: het Genootschap ter bevordering van het gebruik van de naam 's-Hertogenbosch. De stichting wil daarmee onder meer voorkomen dat de officiële naam 's-Hertogenbosch in de toekomst verdwijnt en vervangen wordt door Den Bosch, zoals dat in 's-Gravenhage met Den Haag is gebeurd. Ik vind dat we nog iets belangrijks óók in bescherming moeten nemen: ons Bossche dialect. Vandaag roep ik daarom in een soort pamflet op tot actie. Wordt het niet de hoogste tijd, dat we ook dat belangrijke andere cultureel erfgoed van ons, het Bossche dialect, gaan beschermen en bevorderen?

Onderzoeken van taalkundigen en dialectologen geven het al jaren aan: de dialecten in Nederland zijn meer en meer aan het verdwijnen en over zo'n honderd jaar zal er volgens pessimisten grotendeels slechts nog een regionaal gekleurd Nederlands resteren. Het dialectverlies in heel Nederland vordert gestaag; in de randstad is dialectgebruik al bijna verdwenen. In mijn lessen Bosch dialect bij Boschlogie geef ik regelmatig aan dat ik echter vermoed en verwacht dat het uitsterven van het Bosch veel minder snel zal gaan dan elders. Als een van de redenen daarvan noem ik stevast het Oeteldonkse carnaval dat hier massaal gevierd wordt, waarbij het dialect een belangrijke gangmaker is. Het Kwèkfestijn, de carnavalsop-tochten: het zijn grote aanjagers van het Bossche dialect. Toch gaat de teloorgang sluipend door: er zijn steeds minder wijken in de stad te vinden waar je het Bossche dialect nog dagelijks kunt horen.

Prachtig dialect

Als je onderzoek doet en de niet zo objectieve vraag stelt of het Bosch een van de mooiste Nederlandse

dialecten is, levert zoeken naar bronnen op internet onmiddellijk een bevestigend antwoord op: 'Jazeker, het Bosch (of de Bossche tongval) wordt door veel Nederlanders gezien als een van de fijnste en mooiste dialecten van het land.' En daarnaast: 'Uit onafhankelijk onderzoek blijkt stevast dat het Bossche accent in de landelijke top drie staat van dialecten waar mensen het liefst naar luisteren.' Het Bosch staat op de derde plek. Ook wordt vermeld dat taalkundigen het Bosch vooral prijzen om de vriendelijke klank en de sterke eigen identiteit. Voor de goede orde: het Maastrichts staat op nummer 1 en het Stads-Gronings op nummer 2. Toch bevindt het Bosch zich qua status al direct in een achterstand-spositie, want het Limburgs en Nedersaksisch van de nummers 1 en 2 behoren tot officieel erkende streektaalen en het Brabants, niet.

Bescherming en bevordering

Het Brabants, waaronder het Bosch uiteraard valt, heeft dus geen officiële status of bescherming onder het Europees Handvest voor regionale talen of talen van minderheden. Ook de provincie en de gemeente

beschermen ons dialect niet, zoals in andere steden en provincies dat wél gebeurt. De provincie Noord-Brabant heeft daartoe geen actie ondernomen, men vindt dat niet nodig. Ik acht dat echter wél nodig en het zou mij daarom lief wezen dat we meer actie ondernemen om ons fraaie dialect te bevorderen en te behouden. Dichtbij huis beginnen lijkt me daarom handig. We moeten beginnen te koesteren met wat we aan dialect en activiteiten daarom heen in de stad nog hebben: enkele woonwijken waarin het Bosch nog leeft; een jaarlijks Kwèkfestijn met dialectteksten in liedjes; Bossche theatergezelschappen als De Bossche Komeedie en Tejater van de Bossche lach en de Kring Vrienden van 's-Hertogenbosch, die onder meer het Grôôt Bosch Dictee onder zijn hoede heeft.

Ooproep

Wat zou het mooi zijn wanneer niet alleen instanties als de provincie, de gemeente 's-Hertogenbosch, maar bijvoorbeeld ook de Oeteldonksche Club, het Bossche dialect officieel als cultureel erfgoed van de stad gaan beschouwen en bestempelen en het daarmee een officiële plaatselijke status gaan geven. Slordig

omgaan met het behoud van ons dialect moeten we tegengaan. Zo is op dit moment het veel Bosschenaren al een doorn in het oog dat de Oeteldonksche Club in de uitgaven van haar huisorgaan 'Blurb' het Bossche dialect vrijwel geheel heeft verwijderd. Met dit tegenwoordig grotendeels in de Nederlandse taal geschreven huisblad draagt de Oeteldonksche Club daarmee ongemerkt en wellicht ook onbewust en ongewild bij aan de vernederlandsing van het Bossche carnaval. En daarmee aan het verdwijnen van het Bosch. Dit staat geheel in contrast met de beleidsvisie die de club geformuleerd heeft bij het laatste jubileum: 'Terug naor 't durp'.

Komende generaties

Als we willen bereiken dat de komende generaties Bosschenaren nog volop kunnen genieten van 'de vriendelijke klank en de sterke eigen identiteit van een van de fijnste en mooiste dialecten van het land', dan moeten we echt meer bescherming en bevordering gaan bieden. De gemeente 's-Hertogenbosch kan dat doen door in haar taalbeleid ook dialectbeleid op te nemen en uit te voeren. De Oeteldonksche Club zou zich veel meer bewust moeten worden van zijn status en taak als beschermheer

van ons cultureel erfgoed, het dialect in Oeteldonk. Zonder dialect geen Oeteldonk. Wat zou het toch mooi zijn als komende generaties Bosschenaren niet alleen nog maar 'Houdoe' herkennen, maar ook nog woorden zullen gebruiken

als 'Kraolekesnat'(champagne), 'aonrikkemedere' (aanbevelen), bambesjoere (aan de boemel gaan), 'vergimmes' (heel erg) en 'aondèddele' (aanhaffelen), en daarmee het Bosch levend houden. Veinde dè eiges nou ok nie?

B

Expositie in de Jeroen Bosch tuin

In de Jeroen Bosch tuin is na de Bosch Parade, nog tot eind september, een tijdelijke kunst-expositie te bewonderen.

Onder de naam *collectief Kurk en Sierkol* deden Puck Dekker en Sietske Zandbergen deze editie mee aan de Bosch Parade. Ze bewonderen Jheronimus Bosch' curieuze tekeningen, vaak 'kermisachtige werelden' met vliegende half dier-half wezens, paarden die ook varkens zijn, zweefmolens en suikerspinhuisjes, eng en grappig.

Geïnspireerd door die wonderlijke visioenen bedachten ze voor de Bosch Parade *Van een koude kermis*, een dynamische carroussel waarin

ongemak en knulligheid, verwarring en humor samenkomen. Voor hun creatie gingen Puck en Sietske met kermisexploitanten in gesprek over hun tradities, verhalen en (visuele) cultuur. Die verhalen en Jheronimus' waanbeelden vormden het uitgangspunt voor dit eigentijdse en absurde varende kunstwerk, als een ode aan de rijke, volkse geschiedenis van de kermiswereld.

Na hun deelname aan de Bosch Parade waren ze er klaar voor om hun werk in de Jeroen Bosch tuin te exposeren.

Waar is de Jeroen Bosch tuin?

Vanuit de Hinthamerstraat gaat u de Louwschepoort of In den Boerenmouw in, vanuit de Sint Josephstraat het Redemptoristenpad. Aan het einde van deze stegen bevindt zich de Jeroen Bosch tuin. Deze is dagelijks geopend van ongeveer 8.00 tot 19.00 uur.

De expositie is nog te zien tot eind september.

B

Ouder beeld van de kunstenaars.

Strijd Orthen versus gemeentebestuur 's-Hertogenbosch

Orthen is een dorp dat ouder is dan de stad 's-Hertogenbosch. Het bestond al in de vroege middeleeuwen en was een belangrijke kerkelijke plaats in de omgeving. In 1185 kreeg 's-Hertogenbosch stadsrechten van Hendrik I, de hertog van Brabant. De stad werd een bestuurlijk en juridisch centrum. Het stadsbestuur fungeerde als het hoogste rechtscollege voor het omliggende gebied.

De dorpen Hintham, Den Dungen en Orthen vielen onder het Vrijdom van 's-Hertogenbosch, het buitengebied dat onder het gezag van de stad stond. Voor rechtspraak en bestuur moesten zij zich dus vaak wenden tot het stadsbestuur van 's-Hertogenbosch.

Stadsrechten hadden alleen de inwoners van 's-Hertogenbosch. De dorpen van het Vrijdom vielen bestuurlijk onder de stad, maar hadden geen stadsrechten.

Religieus belang van Orthen

De stad 's-Hertogenbosch hoorde aanvankelijk kerkelijk bij de parochie van Orthen. De hoofdkerk daar was de San-Salvator. Inwoners van 's-Hertogenbosch gingen voor kerkelijke zaken naar Orthen. Later veranderde dat toen in de stad zelf grote kerken werden gebouwd, vooral de Sint-Janskerk, waardoor de religieuze rol van Orthen kleiner werd.

Ook gebeurtenissen zoals het Beleg van 's-Hertogenbosch (1629) hadden gevolgen voor de omgeving. Na de verovering door de Republiek veranderde de kerkelijke situatie sterk en kregen katholieke instellingen het moeilijk.

Orthen begon als een belangrijk religieus dorp, maar door de groei van 's-Hertogenbosch en politieke veranderingen verloor het zowel kerkelijke invloed als bestuurlijke zelfstandigheid.

De kerk in de stad – de latere Sint-Janskathedraal – was eerst slechts een hulpkapel van Orthen. Rond 1220 werd in de stad een eigen kerk gebouwd (de eerste Sint-Jan). Toch bleef deze kerk onder het gezag van de parochie Orthen. De huidige Sint-Jan werd gebouwd van ongeveer 1350 tot 1510.

Tot 1413 hoorde de hele stad 's-Hertogenbosch kerkelijk bij de parochie van Orthen. De moederkerk was de San-Salvator kerk in Orthen. In 1413 besloot de paus dat de Sint-Jan een zelfstandige parochie werd met een eigen pastoor. Daarmee werd de stad kerkelijk losgemaakt van Orthen en werd de parochiale band met Orthen beëindigd. In 1413 werd de Sint-Janskerk ook verheven tot kapittelkerk. Dat betekende dat er een groep kanunniken, geestelijken die samen een kapittel vormen, werd aangesteld. Zij verzorgden het dagelijkse koorbede en bestuurden de kerk en uiteindelijk hadden zij het benoemingsrecht van pastoors voor diverse kerken in de omgeving van 's-Hertogenbosch en ook van Orthen.

In de middeleeuwen hadden kanunniken, georganiseerd in een kapittel, vergaande rechten over de omringende 'zelfstandige' parochies in hun invloedssfeer. Hoewel deze dorpsparochies een eigen dagelijks leven hadden, fungeerde het kapittel vaak als de 'moederkerk' of eigenaar, wat hen een aantal privileges gaf.

Privileges

Benoemingsrecht (Collatierecht): het kapittel had vaak het recht om de pastoor of andere functionarissen in de dorpsparochies voor te dragen of te benoemen.

Toezicht en rechtspraak: de kanunniken hielden toezicht op de uitvoering van religieuze diensten en de toediening van sacramenten in deze parochies. In sommige gevallen bezat het kapittel ook de wereldlijke rechtspraak over de gronden van de parochie.

Het grote conflict (1857-1866) escaleerde toen de stad een nieuwe begraafplaats wilde aanleggen op Orthense gronden

Tiendrechten: een van de belangrijkste inkomstenbronnen was het recht om de tienden te innen, een belasting van een tiende deel van de landbouwopbrengsten in de omliggende parochies.

Prebenden en beneficies: de inkomsten uit gronden, pachten en belastingen van de dorpsparochies werden gebruikt om de prebenden (leeflonen) van de kanunniken te financieren.

Eigendom van goederen: het kapittel beheerde vaak de bezittingen en het vastgoed van de onderliggende kerken en zorgde voor de registratie van inkomsten uit verpachtingen.

Moederkerk-status: de kapittelkerk gold als de centrale kerk waaraan de omliggende kerken ondergeschikt waren. Dit betekende dat bepaalde belangrijke vieringen of processies alleen in de kapittelkerk mochten plaatsvinden, of dat parochies verplichtingen (leveren zangers) hadden aan het koorgebed van de kanunniken.

Bestuurlijke afhankelijkheid (twaalfde-zeventiende eeuw)

Ik geef een historische beschrijving van de bestuurlijke spanningen tussen Orthen en 's-Hertogenbosch en hoe die juridisch werden opgelost. De stad kreeg steeds meer controle over het omliggende gebied. Inwoners van Orthen moesten vaak naar de stad voor rechtspraak en belastingen. De stad stelde regels op voor handel, wegen en waterbeheer. Het Vrijdom van 's-Hertogenbosch kreeg een duidelijke bestuurlijke structuur. De stad bleef het hoogste gezag, maar dorpen behielden eigen lokale bestuurders en gebruiken.

Na het Beleg van 's-Hertogenbosch (1629) door Frederik Hendrik kwam de stad onder het gezag van de Republiek. De katholieke kerk verloor haar officiële status. Kerkelijke eigendommen werden door de overheid beheerd. Nieuwe bestuurlijke regels werden vastgesteld vanuit de Republiek. Katholieke kerken moesten overgedragen worden aan de staat voor het nieuwe geloof. Katholieke gemeenschappen konden alleen clandestien gebruik maken van zogenaamde schuilkerken.

Ik haal hier nog een tekst aan uit mijn eerdere artikel *De plassen van 's-Hertogenbosch en Stedelijke ontwikkeling Orthen/ Deel twaalf*. Wat hier beschreven wordt, heeft nogmaals de verhoudingen met het stadsbestuur, onder staats bewind, zeer sterk op scherp gezet.

Het Rampjaar 1672: bij de inval in ons land door de Fransen onder Lodewijk XIV besloten de Staten-Generaal, ter verdediging van de stad, de dijken in Orthen af te graven. Op bevel van de gouverneur moesten in 1673 bovendien de kerk en alle huizen worden afgebroken. De weggegraven grond werd naar de stad vervoerd om daar de versterkingen op te hogen. De "Dijkslaegende", het polderbestuur, beloofde op 6 november 1680 bij te dragen in de herstelkosten van de dijken. Tevergeefs, de dijken mochten niet hersteld worden. Daarom waren de Orthenaren genoodzaakt hun huizen op de dorpsdijken, Herven, Ketsheuvel en de Orthense Maasdijk die op grond van hun Gemeint lag, te herbouwen.

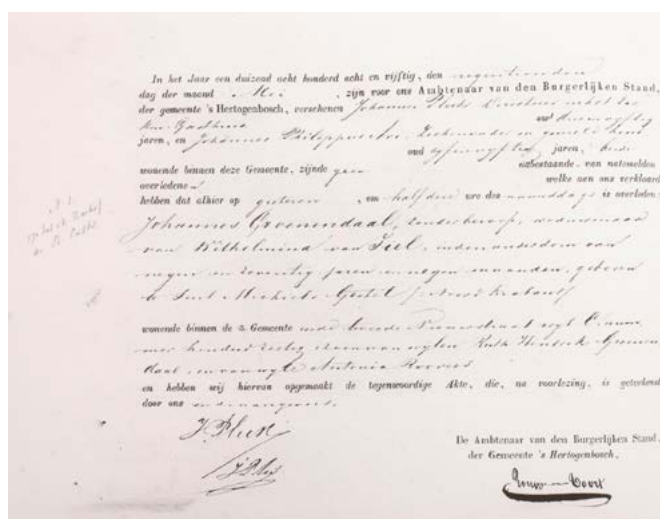
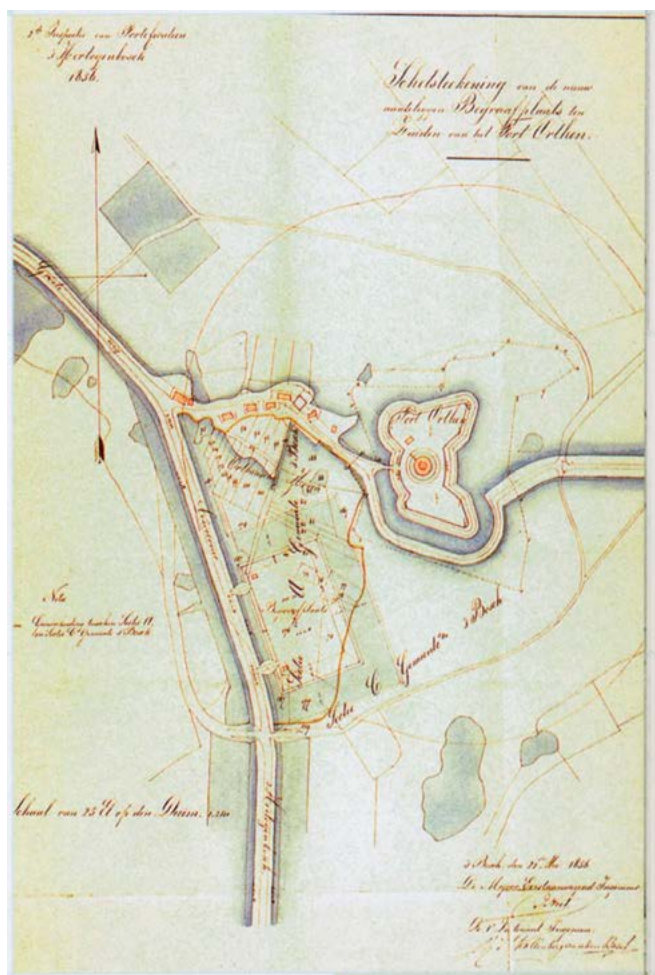
Bestuurlijke conflicten tussen het Bossche stadsbestuur en de Commissie Orthen

Het grote conflict (1857-1866) escaleerde toen de stad een nieuwe begraafplaats wilde aanleggen op Orthense gronden. De Orthenaren wilden alleen verkopen met een goede financiële regeling en waren bang dat hun gemeenschappelijke bezit zou verdwijnen. De stad vond echter dat het toch al gemeentelijk eigendom was.

Daarop gebeurde het volgende: de schaarmeesters van Orthen, bestuur van de Corporatie Orthen, begonnen een rechtszaak tegen de stad. Het conflict ging ook over het Orthense archief, dat door 's-Hertogenbosch was overgebracht naar het stadsarchief. In dit archief zat bewijsmateriaal van oude hertogelijke overeenkomsten met betrekking tot de gemene gronden. De zaak trok zelfs aandacht van juristen in heel Nederland. De kwestie werd uiteindelijk beslist door een Koninklijk Besluit van koning Willem III in 1866.

De oplossing was een compromis: Orthen bleef onderdeel van de gemeente 's-Hertogenbosch en de gemeente beheert de Orthense eigendommen. Maar een Orthense commissie van inwoners (officiële benaming: Commissie uit de ingezetenen van de afdeling Orthen, bestaande uit drie leden, zie <https://orthen.nl/commissie>) adviseert over het beheer. De opbrengst blijft voor de gemeenschap van Orthen.

Schetstekening van de nieuw aan te leggen begraafplaats ten zuiden van het Fort Orthen. Tweede Inspectie van Fortificatiën 's-Hertogenbosch, 1856. Foto Erfgoed 's-Hertogenbosch 0072948.

Begraafplaats Groenendaal: is genoemd naar de aldaar eerst begraven, 18 mei 1858. Foto Erfgoed 's-Hertogenbosch 0046012.

De juridische oplossing in 1866 was bijzonder. Een compromis waarbij de stad beheert, maar Orthen de opbrengst behoudt. Dit systeem bestaat in feite nog steeds. De eigendommen bestaan momenteel onder andere uit enkele percelen grond en een kapitaal dat uitgeleend is aan de gemeente 's-Hertogenbosch. Het bezit of het kapitaal mag niet verdeeld worden. Wel de opbrengst hiervan (bijvoorbeeld de rente). Vroeger werd de opbrengst (het exploitatie-overschot) verdeeld onder de Ingezetenen van Orthen (zogenaamde Dorpengeld). Thans profiteren de Orthenaren van de opbrengst in de vorm van subsidies aan Orthense verenigingen en andere activiteiten.

De aanleg van de begraafplaats in Orthen is juist een goed voorbeeld van hoe ingewikkeld de verhouding was tussen de stad 's-Hertogenbosch en Orthen, dat wel onder de stad viel, maar tegelijk een eigen gemeenschap met eigen bezittingen en bestuur was. Er zijn verschillende momenten geweest in de twintigste eeuw waarop de unieke status van de Commissie Orthen onder druk stond door veranderende wetgeving en pogingen tot centralisatie. De commissie moest zich herhaaldelijk beroepen op het Koninklijk Besluit van 1866 om haar voortbestaan te waarborgen.

De aanvaring van 1953: juridisch proces en de VNG

Rond 1953 was er sprake van een forse aanvaring tussen het gemeentebestuur van 's-Hertogenbosch en de Commissie Orthen. De aanleiding was dat de gemeente, mede gesteund door adviezen vanuit de Vereniging van Nederlandse Gemeenten (VNG), de bestuurlijke structuur van de stad wilde stroomlijnen. In de naoorlogse periode

van wederopbouw werd de aparte status van Orthen, met een eigen vermogen en adviesrecht, door velen als een verouderd anachronisme gezien.

Er volgde een juridische strijd. De gemeente probeerde via juridische weg de speciale verband-regeling op te heffen. De Commissie Orthen verzette zich hier echter met succes tegen door te wijzen op de onherroepelijkheid van de historische afspraken die bij de aanleg van de begraafplaats waren gemaakt. De VNG trad hierbij vaak op als adviseur voor gemeenten die dergelijke 'bijzondere bestuursvormen' wilden elimineren ten gunste van een uniforme Gemeentewet.

Bijzetting mgr. Jac. Pompen, vicaris-generaal van het Bisdom 's-Hertogenbosch, 5 juni 1931. Foto Erfgoed 's-Hertogenbosch 0036559.

De aanvaring van 1995: nieuwe Gemeentewet

In 1995 ontstond er opnieuw een kritieke situatie door de invoering van een geheel nieuwe Gemeentewet vanuit Den Haag. Landelijke wetgeving streefde naar modernisering en uniformiteit van het lokaal bestuur. Veel oude lokale regelingen en commissies uit de ingezetenen dreigden hierdoor hun wettelijke basis te verliezen. Deze wetwijziging wilde B&W ook doorvoeren, zodat de uitzonderingspositie van Orthen definitief ongedaan werd gemaakt. De gemeenteraad is hiermee akkoord gegaan. Uiteindelijk heeft dit geleid tot een **publieke opstand** vanuit de gemeenschap Orthen. Hierdoor gaf de gemeenteraad B&W opdracht dit opnieuw aan te kaarten bij de landelijke wetgever. Dit heeft uiteindelijk geresulteerd in een aanpassing van de gemeentewet zodat de aparte status van Commissie Orthen gehandhaafd kon blijven.

Ondanks de landelijke druk om structuren te vereenvoudigen, nam de gemeenteraad van 's-Hertogenbosch op 14 december 1995 een historisch besluit. De raad bevestigde expliciet dat de Commissie Orthen een duidelijke maatschappelijke functie vervulde en als "uniek cultuur-historisch monument" behouden moest blijven.

Hiermee werd voorkomen dat de nieuwe wetgeving de commissie automatisch zou wegvagen. Orthen bleef een van de weinige plekken in Nederland waar een dergelijke afzonderlijke afdeling met eigen inkomsten bleef bestaan. Vandaag de dag is de commissie nog steeds actief en worden er elke vier jaar verkiezingen georganiseerd voor de drie leden, wat haar democratische legitimiteit binnen de moderne wetgeving bevestigt. Wanneer er zich meer dan drie leden melden voor de gemeenteraadsverkiezingen, vinden er verkiezingen plaats voor de Commissie. Orthenaren moeten dan twee keer hun stem uitbrengen. Een keer voor de gemeenteraad en een keer voor de Commissie Orthen. Wanneer drie mensen zich melden, worden deze automatisch benoemd.

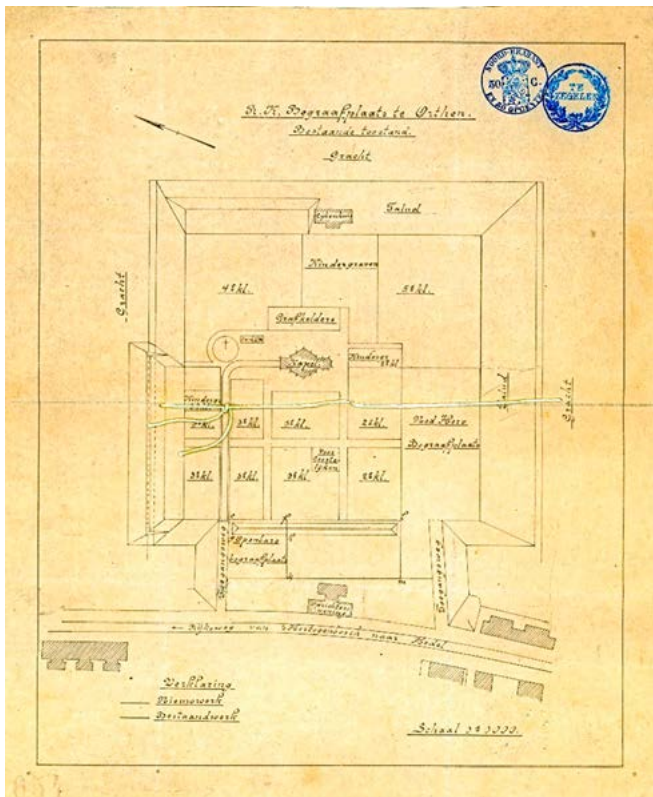

Bezoek van de bisschop aan de grafkelder van zijn voorgangers op de begraafplaats, 2 november 1929. Foto Erfgoed 's-Hertogenbosch 0008296.

De Commissie uit de Ingezetenen van de Afdeling Orthen bekleedt vandaag de dag nog steeds een unieke juridische positie binnen de gemeente 's-Hertogenbosch. Deze positie is gebaseerd op de "verband-regeling" van 1866, die werd ingesteld om de historische conflicten over de gemene gronden, zoals de begraafplaats, op te lossen. De belangrijkste huidige rechten en taken van de commissie zijn:

Financieel beheer en inkomsten

Krachtens de regeling blijven de inkomsten uit de bezittingen van het dorp Orthen exclusief ten goede komen aan de eigen gemeenschap. De commissie beheert het

Plattegrond begraafplaats behorend bij de onderhandse acte van erfpacht tussen de gemeente 's-Hertogenbosch en het kerkbestuur van de parochie van Sint-Jan, 16 januari 1913. Foto Erfgoed 's-Hertogenbosch 0058191.

vermogen van de Orthense ingezetenen en adviseert de gemeente over hoe dit geld besteed moet worden. De commissie heeft tevens het recht om zelfstandig subsidies toe te kennen aan lokale verenigingen en festiviteiten in Orthen.

Hoewel de gemeente 's-Hertogenbosch formeel de eigendommen beheert, is zij verplicht de commissie om advies te vragen bij besluiten over de specifieke Orthense bezittingen.

De commissie is direct verantwoordelijk voor het beheer van historische objecten, zoals de Forttoren en de bijbehorende Schijenloods.

In de gemeentebegroting wordt Orthen nog steeds als een aparte "Afdeling Orthen" vermeld, wat de status van het dorp als een juridisch afgebakend deel binnen de stad bevestigt.

De commissie bestaat uit drie leden die elke vier jaar via officiële verkiezingen, tegelijkertijd met de gemeenteraadsverkiezingen, door de inwoners van Orthen

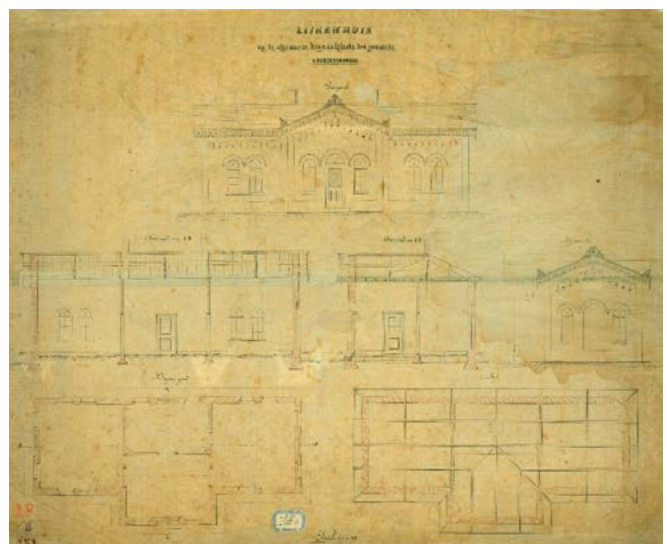
worden gekozen. De commissie fungeert hiermee als een soort 'bewaker' van het Orthense erfgoed en de financiële onafhankelijkheid van het dorp, een directe erfenis van de strijd om de begraafplaats in 1850. Tot op heden is de laatste pagina van de begroting van de gemeente 's-Hertogenbosch een begroting van de afdeling Orthen. Het kapitaal is in 2026 een bedrag van ongeveer € 620.000,-.

Aanleg van de initiële begraafplaats Orthen door de gemeente 's-Hertogenbosch

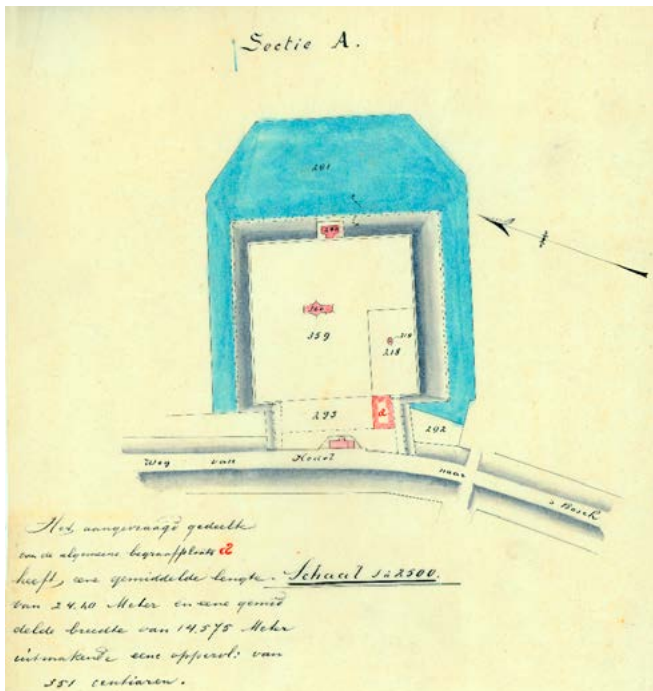
Halverwege de negentiende eeuw veranderde het begraven in Nederland ingrijpend. Door een landelijk verbod, vanaf circa 1828, mocht er niet langer binnen de stadsmuren worden begraven. Voor een vestingstad als 's-Hertogenbosch was dat een groot probleem. Het omliggende gebied moest in oorlogstijd onder water gezet kunnen worden, waardoor geschikte grond schaars was.

Na veel discussie viel de keuze uiteindelijk op de hoger gelegen gronden bij Fort Orthen, op de zogenaamde Orthense Hoven. Dat ging niet zonder strijd: de grond was gemeenschappelijk bezit van de bewoners van Orthen, en de stad moest zowel toestemming verkrijgen, als compensaties regelen.

Rond 1856 werd het plan uitgewerkt: een begraafplaats met gescheiden delen voor katholieken en protestanten, elk met een eigen toegang. Het terrein zelf was een laag en nat poldergebied. Daarom werd het met ongeveer drie meter opgehoogd wat een enorme ingreep was voor die

Lijkenhuis op de algemene begraafplaats. Gevels, doorsneden en plattegronden, 1872. Foto Erfgoed 's-Hertogenbosch 0013157.

Plattegrond begraafplaats langs de Rijksweg met onder a
aanduiding van de uitbreiding van het protestants gedeelte,
1887. Foto Erfgoed 's-Hertogenbosch 0027022.

tijd. Het benodigde zand is verkregen uit de gracht die men heeft gegraven om het vierkant zoals de eerste begraafplaats er uit heeft gezien. De gracht was twee en een halve meter breed en aan de oostzijde nog breder. Daarnaast was de gracht drie meter diep. De daaruit gewonnen hoeveelheid zand is op het geprojecteerde vierkant gestort en verspreid over het hele terrein waardoor de ophoging kon plaatsvinden. Al het werk moest met de hand, wagen en paard en kruiwagen gebeuren. Grondwater werd afgevoerd door middel van vijzels, zoals dit in het verleden was gebeurd bij de aanleg van de Zuid-Willemsvaart.

Oorspronkelijk waren er twee toegangen: een voor het nederduits hervormde deel en het grootste deel voor de katholieken. Lange tijd bestond de begraafplaats uit een vrijwel vierkante kavel, aan alle zijden voorzien van een talud naar de omringende gracht.

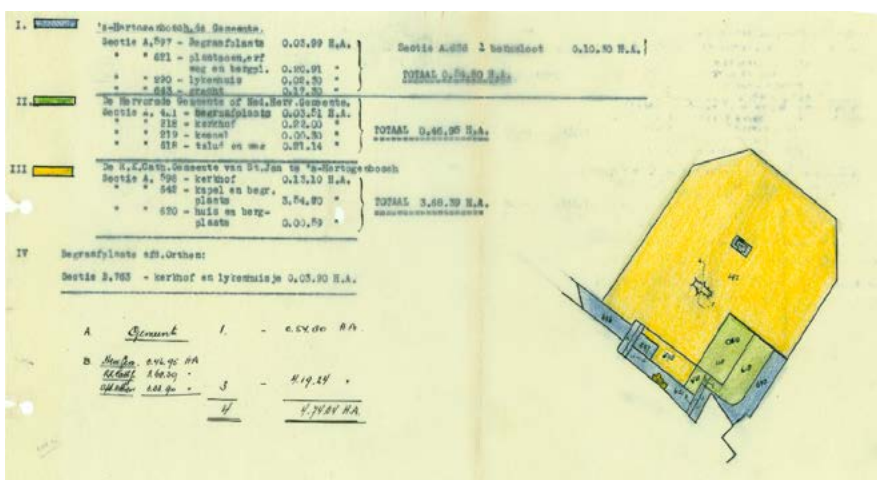
De aanleg duurde ongeveer een jaar, waarna de begraafplaats in 1858 officieel in gebruik werd genomen. Op de kerkelijke begraafplaats was geen plek voor *ongewijde overledenen*. Voor de *niet-gelovigen* werd in 1865 de gracht tussen de beide toegangen gedempt en voor hen ingericht.

Uitbreiding rond 1935

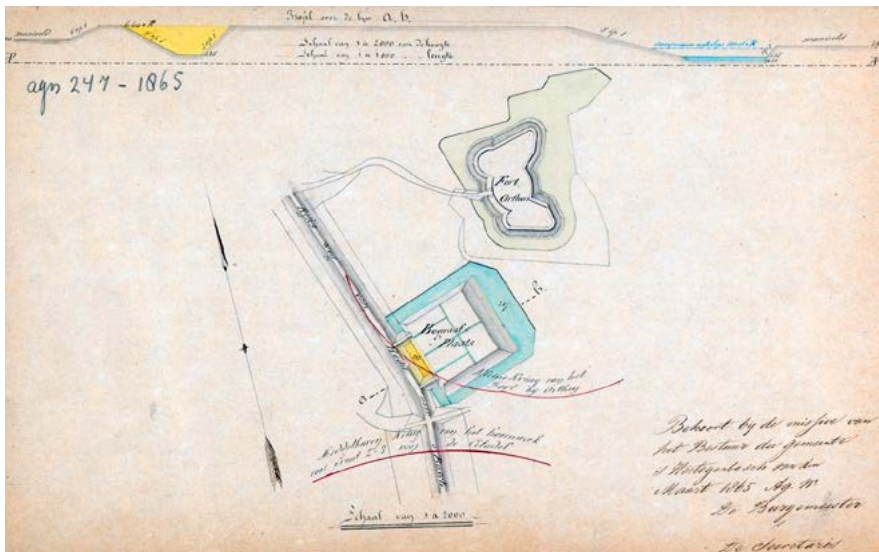
De groei van de stad en toenemende behoefte aan grafruimte maakten een uitbreiding van de begraafplaats noodzakelijk.

De bestaande omringende diepe en brede gracht werd gedempt in de jaren voor 1935. Dit gebeurde via aanvoer en storten van huisvuil uit de stad 's-Hertogenbosch door de gemeentelijke reinigingsdienst. Men stortte het vuil tot het niveau van de niet opgehoogde omgeving van het initieel aangelegde deel van de begraafplaats. Hierna werd het oppervlak van de gedempte grachten verhoogd tot het niveau van de bestaande begraafplaats. Het zand, dat hiervoor nodig was - geschat 37.000 m³ -, werd onttrokken aan het terrein dat oostelijk grensde aan de bestaande begraafplaats. Dit was een perceel van de zusters van de Mariënborg. Via het bestuur van de Sint-Jan kon dit perceel voor de duur van twee jaar gepacht worden voor een bedrag van f 1500,-.

Na afgraving moest alles afgewerkt worden met de teelaardelaag die in eerste instantie was verwijderd en in depot was opgeslagen. Het werk werd uitgevoerd via een

Plattegrondschemen begraafplaats met
aanduiding van de aan de nederlands
hervormde gemeente, de parochie van
Sint-Jan en de gemeente toebehorende
gedeelten, circa 1930. Foto Erfgoed
's-Hertogenbosch 006004.

Begraafplaats en Fort Orthen. Hoort bij brief van B&W aan Minister van Oorlog met verzoek tot dichten van berm-sloot aan de begraafplaats grenzend voor het begraven van tot een ander kerkgenootschap behorende lijken van personen, 1865. Foto Erfgoed 's-Hertogenbosch 0010747.

zogenaamd werklozenproject wat gebruikelijk was in de jaren 1930. Het werk werd begeleid vanuit de Nederlandse Heide Maatschappij, die meer van dit soort projecten van uitbreiding en ophoging van stadsuitbreidingen had begeleid. De totale kosten waren begroot op f 42.500,-.

Het resultaat was een samenvoeging van oud en nieuw tot één groot hooggelegen plateau. Dit vormt het huidige oude hogere deel van de begraafplaats

Ruimtelijke kenmerken: dichte structuur van grafvelden,, parkachtige aanleg met bomen. Veel beplanting dateert uit 1935.

Uitbreiding rond 1953–1956

Een nieuwe uitbreiding was nodig door verdere groei en modernisering en verbeterde waterhuishouding in het gebied.

Door betere drainage en waterbeheer was een grote ophoging niet meer nodig. Het benodigde zand werd aangevoerd via persleidingen uit de op dat moment gecre-

eerde Ertveldplas voor de aanleg van de wijken West een en twee en het Rietvelden industrieterrein. Tegelijk werd de ophoging uitgevoerd voor de wijk Orthen links.

Het resultaat: nieuwe delen liggen ongeveer twee meter lager dan het oorspronkelijke terrein. Er is een duidelijk zichtbaar hoogteverschil tussen oud en nieuw. Overgang van compacte naar ruimere aanleg.

Uitbreiding rond 1970–1973

En weer moest er uitgebreid worden. Hiermee zijn de grenzen bereikt.

De verdere uitbreiding ging vooral richting oost en zuid. Er was sprake van integratie van eerdere uitbreidingen tot één geheel. Ook nu weer was slechts beperkt ophogen nodig, vergelijkbaar met 1953–1956. Het benodigde zand werd aangevoerd via persleidingen vanuit de Ertveldplas tegelijkertijd met de aanleg van het Hoogspoorproject NS voor het traject richting Nijmegen en de aanleg van de Zandzuigerstraat.

De begraafplaats bereikt de huidige omvang van ongeveer elf tot twaalf hectare. Nieuwe infrastructuur, zoals de Zandzuigerstraat, beïnvloedt de toegang en vorm.

Duidelijk is de overgang naar modernere, ruimere grafvelden. Boomstructuren markeren de oude uitbreidingsgrenzen.

Plattegrond algemene begraafplaats langs rijksweg in Orthen, 1872. Foto Erfgoed 's-Hertogenbosch 0012920.

Literatuurlijst:
25 dossiers met het trefwoord Orthen / Begraafplaats / Commissie.
Internetsites geraadpleegd:
<https://www.erfgoedshertogenbosch.nl>
<https://www.begraafplaatsorthen.nl>
<https://orthen.nl>
<https://orthenseschaar.nl>

Een juweeltje uit 1865

Een juweeltje, zo mag je dit poststuk inderdaad wel noemen: een drukwerkbandje uit 1865 dat gaaf bewaard is gebleven en niet, zoals bijna altijd, na het openscheuren meteen verdwenen in de prullenbak. Wat het extra bijzonder maakt: het is het nog steeds verenigd met de oorspronkelijke inhoud, een gedrukt velletje - tegenwoordig zouden we het een flyer noemen - waarmee de Bossche boekhandelaar/uitgever Willem C. van Heusden reclame maakte voor zijn publicaties.

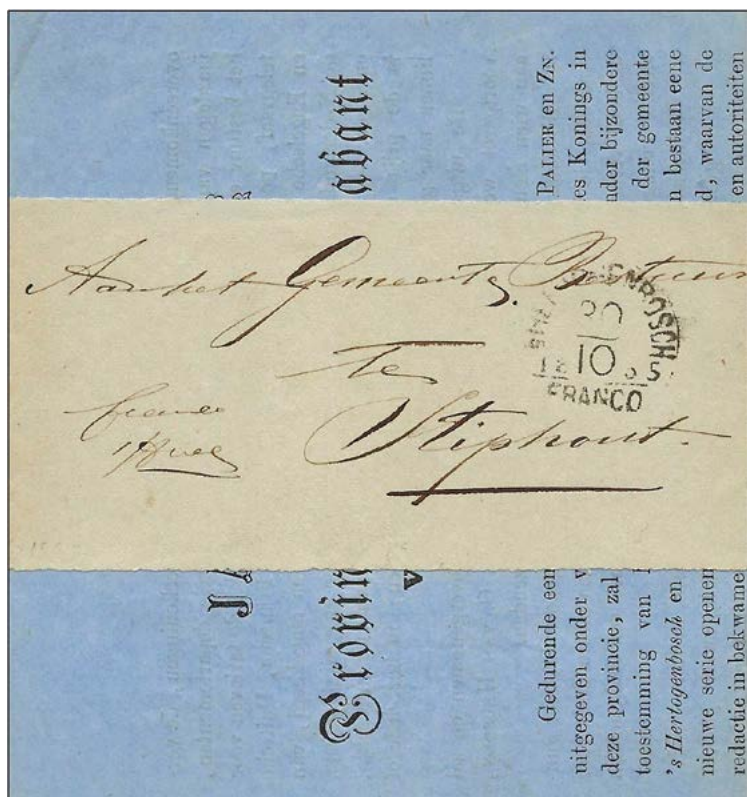
Filatelie

Het foldertje werd op 30 oktober 1865 franco uit 's-Hertogenbosch verstuurd naar het gemeentebeestuur van Stiphout. De volgende dag arriveerde het op het postkantoor van Helmond, vanwaar het met een bodeloop werd bezorgd op het bestelhuis te Stiphout. Dit dorpje, toen nog een zelfstandige gemeente, is nu een stadsdeel van Helmond.

Anders dan brieven, werden gedrukte stukken in 1865 gewoonlijk nog niet met postzegels gefrankeerd. Het tarief voor zo'n drukwerkje bedroeg namelijk 1 cent. En voor de lagere waarden van ½ tot en met 2½ cent verschenen pas vier jaar later, in 1869, speciaal voor drukwerk de zogenaamde Wapenzegels.

Folder

Trots laat Willem van Heusden weten, dat hij voor het jaar 1866 de uitgever is van het Jaarboekje voor de Provincie Noord-Brabant, nadat dit de voorgaande 51

Drukwerkbandje 1865.

Reclame Willem van Heusden.

jaren werd verzorgd door H. Palier en Zn. Dit onder vergunning van de Commissaris des Konings en onder toestemming van B&W der gemeente 's-Hertogenbosch.

Ook kondigt hij de uitgave aan van het Onmisbaar Zakboekje voor alle standen voor 1866. De inhoud daarvan lijkt sterk op jaaragenda's zoals die ook tegenwoordig nog bestaan: met onder andere de jaarlijkse feestdagen, de opkomst en ondergang van zon en maan, de verjaardagen van het koninklijk huis, maten

en gewichten, en – vanzelfsprekend – de tarieven voor telegraaf, posterij en zegel. De prijs van het Zakboekje is 60 cts in de meest eenvoudige uitvoering.

Bij denzelfden Boekhandelaar is, merendeels voor de helft van de prijs, een aantal kaarten voorhanden. Onder andere van de Meijerij van 's-Hertogenbosch, Stedenwijzer van Nederland en de plattegronden van Breda en 's-Hertogenbosch.

Bij portvrije bestelling en gelijktijdige verzending der gelden, wordt het verlangde franco toegezonden.

Noordbrabantsch Jaarboekje voor 1866

Nieuwsgierig geworden naar het Jaarboekje nam ik mij een bezoek voor aan het Brabants Historisch Informatie Centrum (BHIC), gevestigd in de Bossche Citadell. Dat blijkt echter niet meer nodig: het is tegenwoordig gemakkelijk thuis digitaal door te bladeren.

Wat voorheen Almanak voor de provincie Noordbrabant heette, telt in de nieuwe door Van Heusden samengestelde vorm liefst 240 pagina's. Daarin de personele samenstelling van alle belangrijke nationale en regionale maatschappelijke instellingen. Zoals daar onder andere zijn: de Staten-Generaal, Ministeries, Inspecties, Archieven, de Nederlandse Bank, de Hoge Raad, Fondsen en de Nederl. Handel-Maatschappij.

Een kleine keuze uit de Gewestelijke Aangelegenheden: Provinciale en Gedeputeerde Staten, Gemeentebestuur en ambtenaren van 's-Hertogenbosch, het Kathedrale Kapittel van Sint-Jan, de predikanten te 's-Bosch, de Regenten over de Godshuizen, de gemeentebesturen in Noord-Brabant, onderwijsinstellingen, Commissie van Stoombootdiensten, het Gerechtshof en de Arrondissementsrechtbanken, Advocaten en Procureurs, de Dienstdoende en Rustende Schutterij. De Dijk- en Polderbesturen, Sectie 3 der Staatsspoorwegen, Brand- en Levensverzekeringen, Muziekgezelschappen, Sociëteiten, Middelen van Vervoer, Jaarmarkten en Kermissen.

Kortom, wie en wat er in de provincie en de provinciehoofdstad een rol speelden was in het Jaarboekje terug te vinden.

Zo lezen we dat het Postkantoor te 's-Hertogenbosch sinds december 1848 was gevestigd in de woning van directeur H.A. Cremers aan de Hoogsteenweg bij de Vischstraat. Het kantoor telde zes bij naam genoemde commiezen en vijf bestellers. Ook de namen van de directeurs van alle postkantoren en hulpkantoren in Noord-Brabant staan vermeld.

Een reuzenwerk waaraan velen hebben meegewerkt en aan wie Van Heusden in zijn Voorberigt openlijk dank brengt. De prijs blijft bepaald op f 1,25.

Willem Constant van Heusden

Toen Willem van Heusden (1836-1917) in 's-Hertogenbosch de HBS bezocht, kreeg hij een jaar lang ook onderwijs in de 'oude talen', wat als nodig werd beschouwd voor zijn latere betrekking als boekhandelaar. Op 16-jarige leeftijd deed hij zijn belijdenis bij de Nederlands Hervormde Kerk. En na zijn HBS-examen ging hij in de leer bij boekhandelaren in Leiden, Utrecht (bij G.J. Broese aan de Oude Gracht) en in Amsterdam. Bovendien zaten drie ooms van hem ook in het boekenvak, respectievelijk in 's-Hertogenbosch, Breda en Den Haag.

Willem van Heusden.

Wie meer over deze Bosschenaar te weten wil komen, kan bij Erfgoed 's-Hertogenbosch in de Bethaniëstraat een autobiografie lezen die Van Heusden met een

kroontjespen aan het einde van zijn leven heeft geschreven. Dan blijkt dat hij, zoals dat heet, van zeer goede familie was. Zijn vader was jurist, tenslotte president van het Gerechtshof. Zijn grootvader van moederszijde, Jhr. Mr. Adriaan van Haeften, was inspecteur der belastingen en werd in 1844 in de adelstand verheven.

In zijn autobiografie schrijft Willem voornamelijk over persoonlijke zaken, veel over de contacten met zijn talrijke familieleden, minder over zijn zakelijke beslommeringen. Ook vertelt hij aardige anekdotes. Bijvoorbeeld over het bezoek van koning Willem II aan 's-Hertogenbosch in 1842 op zijn schimmel en wuivende met de steek. Over de begrafenis van de koning in 1849, wiens stoffelijk overschot met een enorme begrafenisstoet werd vervoerd van Tilburg naar Breda. En over het ongeluk met de Jan van Arkel II, de boot waarvan de stoomketel in 1849 ontplofte in het Bossche deel van de Zuid-Willemsvaart. Onder de elf dodelijke slachtoffers bevond zich ene Jan Vermeulen, neef van Willem van Heusden.

Tijdens zijn middelbare schooltijd had Willem logeerpartijen samen met broers en neven, waarbij zij lange wandeltochten maakten door het Brabantse land.

Menig stukje jongelingsstreken werd in deze tijd van genot en vrijheid uitgehaald.

Op 1 juli 1859 vond de opening plaats van zijn boekhandel aan de Hinthamerstraat a 43 (nu 73), die tevens diende als woning.

Op verzoek van dames in crinolines moest de winkel-deur verbreed worden.

In 1863 trouwde hij in de Haarlemse Sint-Bavokerk met Cornelia de Geus, dochter van de gemeente-architect en directeur van de 'Imperial Gass Association' te Haarlem. Zij kregen zes kinderen, van wie een op jonge leeftijd overleed. Hun huwelijksreis begon met een boottocht over de Rijn. Door aanhoudende regenval dreigde die aanvankelijk in het water te vallen.

Dominee Beets, een onzer vele medepassagiers dichtte ter herinnering aan dien tocht: "Regen, regen, regen, allerwegen enz."

Prent van Willem van Heusden: Gezicht in de tuin van Sociëteit Casino, circa 1860. Erfgoed 's-Hertogenbosch 0000465.

In 1882 verhuisde hij met zijn gezin naar de Zuid-Willemsvaart, waar zich ook zijn drukkerij en boekbinderij bevonden. Een jaar eerder had hij zijn boekhandel van de hand gedaan vanwege de vele beslommeringen:

Het sukkelen met een opvolger, de steeds hogere eischen van het personeel, de nieuwe arbeidswetten, de noodige vernieuwing van materialen, mijn ongesteldheid, waren allen redenen om drukkerij en binderij van de hand te doen. Op zeer ongunstige voorwaarden moest 1 Oct. 1905 daartoe worden besloten.

Na enkele jaren in Vught kwam hij samen met zijn vrouw te wonen in Oisterwijk, in hetzelfde huis waar hij tijdens zijn jeugd ook korte tijd had gewoond. Zijn vrouw overleed in 1912.

Zijn autobiografie sloot Willem van Heusden af op 4 april 1916:

Werkzaamheden aan een paar kleine uitgaven, correspondentie met familie en vrienden, afgewisseld door wat knutselwerk, lectuur enz. doen dagen, weken en maanden voorbijgaan.

Enkele maanden later, 4 januari 1917, overleed hij op 80-jarige leeftijd te Breda, de stad waar hij ook was geboren.

Carolus zusters komen naar het Groot

Protestanten beginnen
eigen ziekenhuis

In dit derde deel over de zusters van Carolus Borromeus, die 150 jaar geleden naar 's-Hertogenbosch kwamen, wordt ingegaan op hun werk in het Groot Ziekengasthuis. Tevens wordt aandacht geschonken aan het Protestants Ziekenhuis. Ook de gang van zaken bij de andere ziekenhuizen komt aan bod.

Binnenplaats van het oude Groot Ziekengasthuis, schilderij Carel Frederik Cordes (Het Noordbrabants Museum).

In 1880 regelde Godshuizen regent Jan de Kort als voorzitter dat de Carolus zusters ook de ziekenzorg in het Groot Ziekengasthuis (GZG) op zich zouden nemen. Hierdoor vertrok de enige protestantse regent uit het college. Na een bekeringsrel in het GZG was de maat vol voor de protestanten en zij richtten in 1883 een vereniging op voor een protestants ziekenhuis. Pas in 1914 was het zover.

Het Groot Gasthuis

Het aloude Groot Gasthuis verhuisde om te kunnen groeien in 1471 van de Sint-Annaplaats naar het einde van de Gasthuisstraat voorbij de Binnendieze. Sinds 1377 was de verzorging in het gasthuis een taak van een convent van zeven zusters. Maar na de verovering van de stad in 1629 door de Republiek der Zeven Verenigde Provinciën komt er een vrouwenklooster uitsterfconstructie en in 1654 verdwijnt de laatste religieuze zuster. Hierdoor kwam het gasthuisbestuur in protestantse handen en waren alle betaalde krachten voortaan gereformeerd. Naast verzorging waren er ook een medicus en apotheker verbonden aan het gasthuis. De financiën werden door

de rentmeester beheerd. In een advertentie met een vacature voor een zogeheten 'moeder' (hoofd vrouwenafdeling) wordt naar 'dames regentinnen' verwezen voor de sollicitatie, waarmee er ook vrouwelijke regenten lijken te zijn in het Groot Gasthuis. Na inlijving in 1794 van de stad bij de latere Bataafse republiek, konden ook katholieken werken in het Groot Gasthuis, maar geen religieuzen.

Onder bestuur Godshuizen

In 1810 werd Nederland opgenomen in het keizerrijk van Napoleon en werden de gasthuizen onder het bestuur van de 'Commission des Hospices' gesteld. De Bossche gasthuizen waren het Groot Gasthuis, Reinier van Arkel en het in 1812 gestichte Algemeen oude mannen- en vrouwenhuis in het voormalige geefhuis op de hoek Hinthamerstraat/Sint-Josephstraat. Dit laatste gasthuis was een samenvoeging van alle gasthuizen voor ouderen van de stad. In het Koninkrijk der Nederlanden van koning Willem I werd dit op 31 januari 1815 omgezet in een bestuur, benoemd over de armenzorg en Godshuizen. Van professionele ziekenverzoorgers was geen sprake

en er waren geen religieuzen zoals vroeger om de verzorging op te pakken. Dit laatste zou ook geen optie zijn voor het Groot Ziekengasthuis, zoals het Groot Gasthuis enkele jaren later genoemd werd, daar dit een algemeen ziekenhuis was voor alle gezindten. Daar ook de financiën beperkt waren, liet de kwaliteit van de zorg door het laagbetaald, ongeschoold en ongemotiveerd personeel veel te wensen over. Hierdoor kwamen er voornamelijk zieke armen die geen kant meer op konden naar het GZG.

Religieuzen als verzorgers

Met het weer toestaan in 1840 van kloosters kwamen er mogelijkheden voor de Godshuizen om goedkoop aan goede en gedreven verzorgers te komen, wat al snel daarna bij Reinier van Arkel en het Oude mannen- en vrouwenhuis gebeurde. De katholieke regenten van de Godshuizen hadden hier uiteraard geen moeite mee en de protestantse gemeente zag het nut in van deze betaalbare kwaliteitsverbetering van de zorgverlening. Zij waren immers een kleine gemeente in de stad met daardoor minder middelen om dit zelf op te zetten. Het feit dat de krankzinnigen (zoals men dat toen noemde) en ouderen toch geen actieve inwoners van de stad

waren zal meegespeeld hebben bij de protestanten. Immers, katholieke verzorging van hen en dus risico op bekering vormde geen bedreiging voor de protestantse gemeenschap. Met de komst in 1876 van de Barmhartige zusters van de Heilige Carolus Borromeus en de Broeders van Barmhartigheid van St. Joannes de Deo kreeg de ziekenhuiszorg in de stad een kwaliteitsimpuls wat heel wat teweegbracht.

Carolus zusters in het Groot

In 1876 had regent van de Godshuizen Jan de Kort met succes de Carolus zusters geholpen met de vestiging in de stad en hij begeleidde hen ook daarna nog. Daarnaast werd hij voorzitter van de regenten van de Godshuizen. Daar de ziekenhuiszorg te wensen overliet en de zusters in hun Sint-Carolusgesticht een goede reputatie hadden opgebouwd, werd op 20 februari 1880 besloten om de zusters te vragen de ziekenhuiszorg in het Groot Ziekengasthuis op zich te nemen. Dit was de zoveelste toename van invloed van katholieken waarbij de segregatiedruk toenam op de protestanten, die zich steeds meer in de verdrukking voelden komen. De protestanten wilden daarom een afgescheiden protestantse ziekenzorgafdeling,

welk voorstel steun kreeg van regenten van de Godshuizen Sassen en Van Mortel. Jan de Kort verzette zich hier heftig tegen. Daar anderen zoals ziekenhuisarts Kuyper en de gemeente zich niet wilden mengen in de discussie, werd er een contract voor de komst naar het GZG voor de zusters getekend met Trier zonder protestantse afdeling. De protestantse regent van de Godshuizen Snoeck trad door deze kwestie af uit het regentencollege. Hierdoor kregen de Godshuizen en hun zorg een geheel katholieke signatuur. Op 6 november 1880 werden de eerste zeven zusters verwelkomd; zij vestigden zich op de zolder van het Regentenhuis boven de Binnendieze. En zo waren er net als in het verre verleden weer zeven religieuze zusters in het GZG om de ziekenhuiszorg te verlenen. Deze zusters vormden een zelfstandige communiteit, die samen met de communiteit van het Sint-Carolusgesticht deel waren van een Nederlandse Sint-Carolusvereniging. Zij werden aangestuurd door het moederhuis in Trier.

De bekeringsrel

De komst van de Carolus zusters in het GZG maakte het voor de protestanten ongemakkelijk om hun

GZG 1875: linksonder ziekenzaal overlopend in oude kapel, rechts daarvan Spaans Huis en daarachter het pesthuis, linksboven leerlooierij waar 1876 het Sint-Carolusgesticht zou komen. Foto Erfgoed 's-Hertogenbosch 0000041.

Regentenhuis GZG waar de Carolus zusters zich vestigden in 1880. Foto Erfgoed 's-Hertogenbosch 0006673.

zieke geloofsgenoten in een zwakke positie omringd te zien door katholieke religieuzen. Daarbij kwam nog eens dat regent Jan de Kort als vermogend Bosschenaar was gaan rentenieren en geregeld een ronde maakte in de gasthuizen en mensen aansprak als vurig katholiek.

In 1881 werd de minderjarige Nederlands Hervormde Peter Appel opgenomen in het ziekenhuis. Even later vertelde hij zijn vader dat hij tot het katholieke geloof was bekeerd. Dit leidde tot een grote bekeringsrel waarbij er ook gesuggereerd werd dat Peter ineens geld had, wat op omkoping scheen te duiden. Uiteindelijk bekende Jan de Kort in een onderzoek dat hij Peter Appel had aangesproken met: *'uwe zuster is roomsch katholiek geworden, en 't was ook goed als gij dit werd'*. De zusters werden van alle bekeringsblaam gezuiverd. Regent Sassen en zijn medestanders legden hun regentschap neer, maar Jan de Kort bleef aan. Echter niet meer als voorzitter, dat werd Josephus de la Court. Voor de protestanten was de maat vol en onder aanvoering van ds. Roldanus richtten zij in 1883 een vereniging ter oprichting van een

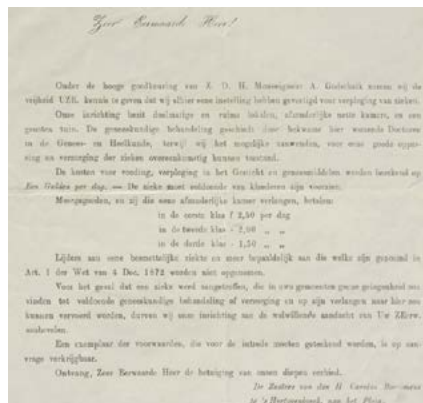
Pamflet uit 1878 van Sint-Carolusgesticht aan pastoor Van Oijen met klassering indeling patiënten werving (BHIC).

protestants ziekenhuis op. Er was echter nog een lange weg te gaan, omdat financiën ontbraken.

Verdere professionalisering

De komst van de Carolus zusters betekende een flinke stap voorwaarts in de professionalisering van de ziekenhuiszorg in het Groot Ziekengasthuis. Immers, deze zusters waren goed opgeleid, altijd beschikbaar en gedreven. Er waren nu drie ziekenhuizen met goede religieuze verzorgers.

De broeders van Johannes de Deo hadden namelijk ook ziekenhuiszorg voor mannen opgestart aan de Papenhulst. De kosten van de zorg door religieuzen waren laag, want zij hadden een gelofte van armoede afgelegd en hadden een hoge arbeidsproductiviteit. Tevens kregen zij giften en diensten van katholieke inwoners zoals dat toentertijd vanuit de katholieke caritas gewoon was. Daarbij waren het Carolus en Joan de Deo actief hun ziekenhuiszorg aan het promoten, waardoor ze een goede bezetting en omzet draaiden. Met deze drie ziekenhuizen was er een goede en concurrerende ziekenhuiszorgsituatie ontstaan die groei en verbetering aanjoeg. Verdere medische ontwikkelingen, groei van de bevolking en hun vertrouwen in de ziekenhuiszorg versterkten dat nog eens.

Het Sint-Carolusgesticht nam het voortouw in de ontwikkelingen rond het ziekenhuis. Zij was inmiddels een vrouwenziekenhuis geworden, terwijl Joan de Deo een mannenziekenhuis was. Beide ziekenhuizen trokken meer vermogende katholieken aan. Het Sint-Carolusgesticht breidde zijn capaciteit en diensten geleidelijk uit. Dat de zusters hierin zeer creatief waren, blijkt uit het aanbod van een contract aan welgestelden ter verzekering van ziekenhuisverzorging voor hun dienstmaagden. Deze diensten werden geadverteerd in de krant en verspreid via pamfletten en folders, ook in de omliggende regio.

De zusters werden van alle bekeringsblaam gezuiverd

In 1884 begonnen zij een polikliniek. Het GZG kon niet achterblijven en nam in 1888 een nieuw gebouw in gebruik waar een operatiekamer, mortuarium en polikliniek waren ondergebracht. Dit was al jaren een wens van GZG-arts dr. Kuyper. Bovendien had men met de zusters minder kosten en meer belangstelling van patiënten. Men zat in een positieve drive.

Protestantse wijkverpleging

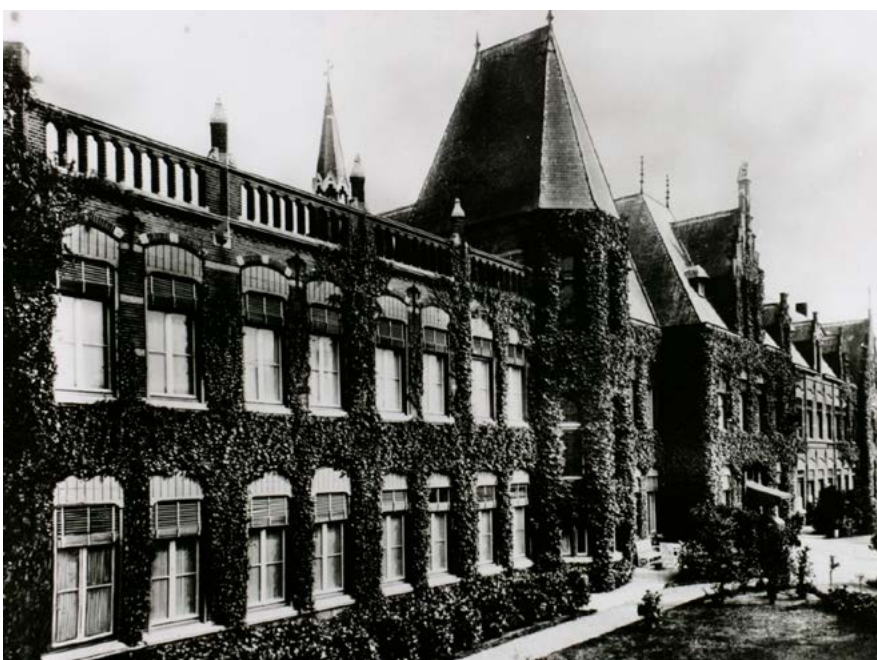
De protestanten hadden al deze financiën en lage kosten niet en bleven via hun vereniging geld inzamelen voor een nieuw ziekenhuis. Om toch protestantse ziekenzorg te kunnen leveren begon de vereniging in 1902 met

Geopende poort
Gasthuisstraat met
zicht op mortuarium.
Foto Erfgoed
's-Hertogenbosch
0036701.

protestantse wijkverpleging. In 1890 was verpleging in Nederland doorgedrongen als beroep door de kruisverenigingen, een vakblad en een opleiding. Dit gaf vrouwen mogelijkheden op maatschappelijke waardering en inkomen en werd daarmee populair. De protestanten namen met de wijkverpleging stelling tegen de thuiszorg van het Carolus en Joan de Deo door dit kosteloos aan te bieden voor

armlastige protestanten; bovendien benadrukten ze dat het hier ging om professionele wijkverpleging in plaats van caritatieve zorg. Hierop schaalden de Carolus zusters op en boden huisverpleging aan onder de vlag van de katholieke Sint-Elisabethvereniging. Dit met expliciete vermelding dat ook zij dit kosteloos aan armlastigen leverden. Een protestants ziekenhuis was er echter nog steeds niet.

Vier moderne ziekenhuizen

De ziekenhuizen bleven groeien. In 1892 bouwde het Sint-Carolusgesticht in de Jan Heinsstraat in de tuin een nieuw verzorgingsgebouw. In 1905 verwierven zij ten oosten van hun gebied een hoveniersbedrijf met tuinen na het overlijden van de eigenaresse, weduwe De Haas, waarop zij daar een nieuw Sint-Jozefgebouw oprichtten met een isoleerafdeling voor klasse patiënten, desinfectie-inrichting en een moderne stoomwasserij.

Het GZG kon opnieuw niet achterblijven. Het merendeel van hun gebouwen was flink verouderd. Onder de nieuwe geneesheer-directeur, dr. Van Moorsel, besloot men in 1907 tot grootschalige nieuwbouw ter vervanging van de oude ziekenzalen en kapel. De bouw werd in fasen uitgevoerd en in 1915 afgerond. In 1911 kwam het stergebouw met acht ziekenzalen en een nieuwe kapel in de plaats van het oude pesthuis en het Spaanse huis. Daarna werden de oude ziekenzaal en kapel afgebroken en kwamen er een gebouw voor klasse verpleging en een groot nieuw klooster voor de zusters. Deze laatste twee gebouwen werden gescheiden door een mooie nieuwe ingang welke met een gang verbonden werd met het stergebouw. Het losstaand Mariapaviljoen voor besmettelijke zieken werd in 1915 door de gemeente gebouwd daar dit een gemeentelijke verantwoordelijkheid was.

In 1914 kreeg het Joan de Deo nieuwbouw op de Papenhulst en het Protestants Ziekenhuis vestigde zich eindelijk op Bastion Vught.

Het nieuwe GZG uit 1915 met links de klasse verpleging en rechts het klooster.
Foto Erfgoed 's-Hertogenbosch 0061698.

Protestants ziekenhuis op Bastion Vught. Foto Erfgoed 's-Hertogenbosch 0032532.

Dit bastion bleef dus een plek verbonden aan de verzuiling van de verschillende gelovigen. Immers, een protestants ziekenhuis was een duidelijk signaal want volgens de protestanten waren het GZG en de Godshuizen katholieke instellingen geworden; de protestanten gingen daarom hierin hun eigen weg.

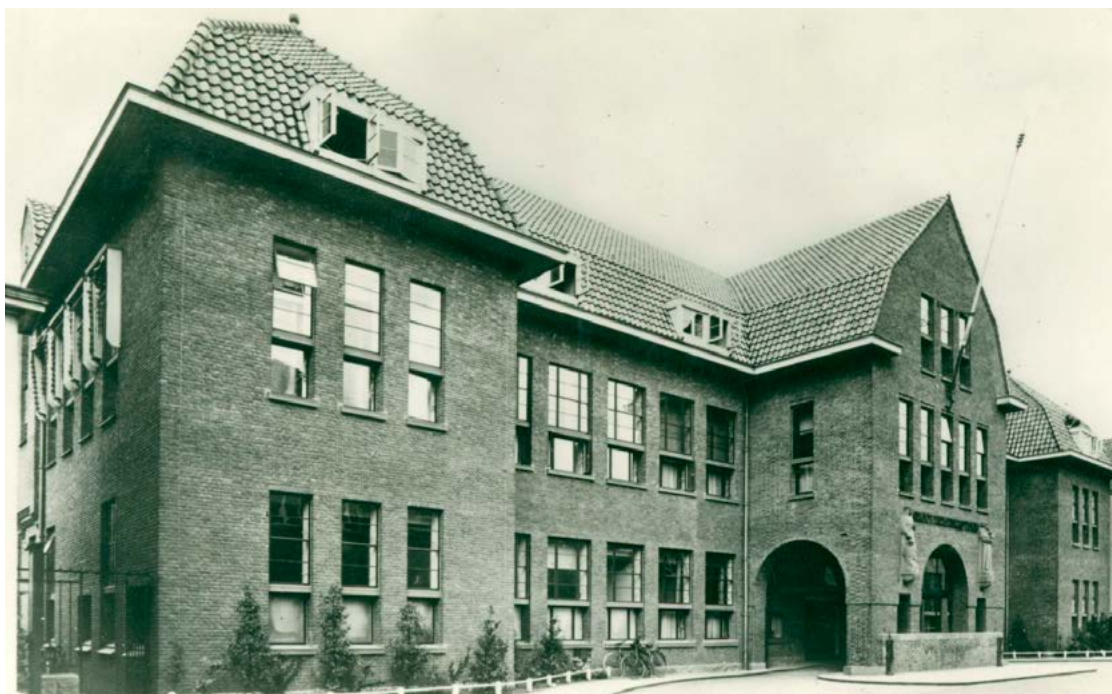
Ziekenhuizen groeien verder

Hiermee had de stad vier moderne ziekenhuizen en dat kan zeker toegeschreven worden aan de komst van de Carolus zusters naar de stad. Die komst was het startpunt van de professionele ziekenhuiszorg in 's-Hertogenbosch. Immers, tot die tijd was er alleen het Groot, een armenziekenhuis waar de kwaliteit ver te zoeken was. De zusters met hun ervaring, gedrevenheid en lage kosten, met ondersteu-

ning van katholieke bestuurders en welgestelden, hadden goede ziekenhuiszorg opgezet in hun eigen Sint-Carolusgesticht. Zij gingen ook aan de slag om zieken en andere zorgbehoevenden aan te trekken en faciliteerden de medisch specialisten die zij verbonden aan hun ziekenhuis. Dit bewijs van bekwaamheid in kwalitatieve ziekenhuiszorg was hun opstap naar het Groot Ziekengasthuis en daardoor begonnen de protestanten de wijkverpleging en een protestants ziekenhuis. Hierdoor was er een concurrerende ziekenhuissituatie ontstaan met vertrouwen hierin van medici en inwoners, ook in de wijde regio.

De ziekenhuizen bleven nog vele jaren hierna groeien en moderniseren, met in 1932 opnieuw een nieuwe vleugel bij het Sint-Carolusgesticht in de Jan Heinsstraat en een nieuw GZG-gebouw met hoofdingang in de Nieuwstraat. En daar zou het niet bij blijven.

B

De in 1932 in gebruik genomen nieuwe hoofdingang van het GZG. Foto Erfgoed 's-Hertogenbosch 0021316.

Cultuur

Wie in vertrouwen gaat, gaat sterk

Uit het archief van verzamelaar Nico de Bont: hoe de Bossche kapelaan Van de Ven in 1932 83 luxe- en vrachtauto's en 18 motoren zegende op het plein voor de Leonarduskerk in 's-Hertogenbosch.

Regelmatig zie je het nog altijd, dat een priester auto's en motoren zegent. Vaak gebeurt dat op of rond 24 juli, de feestdag van Christoffel, beschermheilige van reizigers. Het gebruik kwam op rond 1930. Het autobezit nam fors toe, en het aantal ongevallen ook. Of het hielp wist je niet zeker, maar het kon en kan nog steeds nooit kwaad je voertuig voor de veiligheid te laten zegenen.

Nico de Bont dook uit zijn archief een foto op van zo'n zegening in 's-Hertogenbosch, in 1932. "De foto meet 13 bij 18 centimeter. Op de achterzijde staat de tekst: 'De zegening van automobielen en motorvoertuigen van Den Bosch en omgeving heeft heden plaatsgehad. De organisatie was in handen van den R.K. Bond van Handelsreizigers. Wij fotograferen op het Kerkplein der Leonarduskerk waar de W. Ew. Heer Kap. V.d. Ven de plechtige zegening verrichtte. 4 september 1932.' Er staat geen naam van een fotograaf op de foto. Gezien de tekst is het waarschijnlijk een persfoto die werd gebruikt voor een tijdschrift of krant," denkt De Bont. De zegening had plaats op het voorplein van de Leonarduskerk aan het Emmaplein. Uit de foto blijkt wel dat het zegenen van auto's een bijna plechtige en in elk geval bijzondere gebeurtenis was. Bewoners van de overkant van de Brugstraat hangen uit de ramen en kijken vanaf een balkon toe alsof de Oeteldonkse optocht voorbijkomt. Achter kapelaan Van de Ven zien we een man met een hoge hoed. Mogelijk iemand van het kerkbestuur?

Via delpher.nl vond Nico de Bont in de *Provinciale Noordbrabantse en 's-Hertogenbossche Courant* van 5 september een bericht over de zegening een dag eerder.

Kapelaan Van de Ven zegende op 4 september 1932 voor de Leonarduskerk aan het Emmaplein 83 auto's en 18 motoren. (Collectie Nico de Bont)

'Wie in vertrouwen gaat, gaat sterk. Dat begrijpt zoo goed de Ned. R.K. Vereeniging van Handelsreizigers, welke onder bescherming gesteld is van St. Christoffel. Het typeert de menschelijke onmacht en tevens haar vertrouwen op hoogere bescherming, dat vervoermiddelen vandaagden-dag zoo veelvuldig gezegend worden, welke ceremonie gepaard gaat met een gebed der H. Kerk. Er zijn natuurlijk menschen, die daarvan het hunne denken, maar geloof en vertrouwen zijn toch altijd wel iets meer dan bijgeloof. Het eene is volstrekt positief, het andere negatief', schreef de krant. De 'oogst' (83 luxe- en vrachtauto's en 18 motoren) viel de krant overigens een beetje tegen, maar dat kwam vermoedelijk doordat in de voorbije periode ook op andere plaatsen reeds auto's waren gezegend.

Volle melkbussen?

We weten niet van wie het vrachtwagentje op de foto was. Het duidelijk zichtbare kenteken M 38893 zou een aanwijzing kunnen geven. De letter M wijst er in elk geval op dat het voertuig in de provincie Gelderland geregistreerd was. Maar anders dan in Noord-Brabant (zie <https://deautovanmnopa.nl/kentekens>, website van het BHIC) zijn in Gelderland niet alle registers van oude kentekens bewaard gebleven. Onbekend is dus ook wie de chauffeur is, van wiens gezicht we een glimp opvangen door het achteruitkijkraampje. Misschien een melkboer uit de Bommelerwaard (provincie Gelderland) die bij de boeren volle melkbussen ophaalde om die naar de melkfabriek in 's-Hertogenbosch te brengen?

Werkgroepen

200 jaar Zuid-Willemsvaart

Uitmonding van de Zuid-Willemsvaart. Foto: Ad Hartjes.

Op de verjaardag op 24 augustus 1826 van koning Willem I opende de gouverneur van Limburg, namens de koning, officieel de Zuid-Willemsvaart. Vier jaar lang was er gewerkt om de plannen, die al eerder door Napoleon waren geopperd, om te zetten in een belangrijke vaarweg die de Noordelijke en Zuidelijke Nederlanden moest verbinden.

Nu, tweehonderd jaar later, is het tijd voor een overzichtsartikel.

Koning Willem 1

Na de Franse tijd (1795–1815) werd op het Wener Congres besloten de Noordelijke en Zuidelijke Nederlanden bij elkaar te voegen, om als bufferstraat te fungeren tegen Frankrijk. Die kwam onder leiding te staan van koning Willem I. Het was de ondankbare taak van Willem I om de verschillende delen van de Nederlanden economisch bij elkaar te brengen. Zijn idee was om het overwegend handeldrijvende Noorden aan te vullen met een reeds goed geïndustrialiseerd Zuiden. De handel was geheel afhankelijk van goed transport. De Nederlandse zeehavens moesten daarom een goede verbinding hebben met het achterland. Zijn visie was dat dit het beste kon door kanalen aan te leggen, omdat scheepvaartverkeer het goedkoopste was. Hij borduurde voort op de kanaalplannen van Napoleon. Die had in Nederland en België al enkele kanalen gegraven.

Realisatie kanaal

Men koos voor het tracé van het Aa-dal, omdat de argumenten die Carel Wesselman, eigenaar van kasteel Helmond, in zijn onderzoeksrapport had opgesomd, zeer goed onderbouwd waren:

De argumenten waren: de woeste gronden (de Peel) konden gemakkelijk en goedkoper in cultuur gebracht worden, omdat het Aa-tracé lager lag.

Het Aa-tracé was goedkoper. De Dommel (het andere tracé) had veel meer bochten en veel meer watermolens. De schadevergoeding voor de Dommel werd op 400.000 gulden en voor de Aa op 50.000 gulden vastgesteld. Het Dommel-tracé liep door bebouwd gebied. Het onteigenen zou daarom langer duren en meer geld kosten. Eindhoven had al een goede verbinding met 's-Hertogenbosch namelijk de Steenweg naar Luik waarvan de aanleg in 1714 begonnen was. Het aantal

Het graven van het Kanaal, tusschen Helmond & 's-Hertogenbosch.	
De graving van dit deel is aangebesteed in 2es porceelen, te zamen voor.....	33350, 00
Voor 7 duikers en 6 bruggen, naar de prijs der aanbe- steding.....	98225, 00
Den bouw van 2 schutsluizen.....	418000, 00
Extra rijspreken en andere bijvoegingen.....	20000, 00
Voor de verduizing der grachten bij 's-Hertogenbosch en in de rivier de Dieze, benevens de herstelling van de sluist te Prevecoeur.....	66000, 00

Deel van de
aanbesteding van de
Zuid-Willemsvaart.
Erfgoed
's-Hertogenbosch.

inwoners dat voordeel zou hebben lag voor het Aa-tracé veel hoger; 54.000 tegenover 27.000 inwoners. Met het Aa-tracé ontsloot men een groot turfgebied.

Het Aa-tracé had ook een nadeel, het was veel langer. De visie van C.F. Wesselman werd grotendeels overgenomen door de inspecteur-generaal van waterstaat A.F. Goudriaan. Hij had al in december 1817 opdracht gegeven om metingen en boringen te verrichten. Het kanaal zou geschikt worden gemaakt voor schepen van 400 ton, voor die tijd een flink kanaal.

Route

Het kanaal begon in Maastricht en liep via het oude toevoerkanaal van het Canal du Nord naar Lozen (België). Van Lozen tot Nederweert gebruikte men het stuk dat al op bevel van Napoleon was gegraven voor het Canal du Nord. Vanaf Nederweert werd een nieuw kanaal gegraven via Veghel naar 's-Hertogenbosch. Dat het kanaal binnen de vesting zou beginnen was voor Maastricht van groot belang, zij kon door aanleg van een haven en een verbinding met de Maas haar handelspositie sterk verbeteren. Wel moesten er enkele bouwtechnische voorzieningen getroffen worden om niet in strijd met de vestingwet te handelen.

Protesten van Eindhoven, Roermond en Gemert werden op advies van Goudriaan door de koning afgewezen. Andere klachten, zoals de slechte bevaarbaarheid van de Maas beneden 's-Hertogenbosch, gaven discussie om het tracé te verleggen. Het kanaal zou dan 's-Her-

togenbosch passeren en Gorinchem aandoen. Door felle protesten uit 's-Hertogenbosch is dit plan niet door gegaan.

Financiering

De financiering gaf aanvankelijk problemen maar toen die opgelost waren, werd het plan op 6 augustus 1821 goedgekeurd. Al op 16 augustus 1821 kregen alle gemeenten gelegen aan of langs de rivieren Aa en Dieze een officieel schrijven dat men overging tot afbakening van het terrein voor de aanleg van een kanaal. Op 21 augustus volgde een ander schrijven waarin werd vermeld, dat tot uitvoering van die operatie hier en daar "enige verbakkingen van houtgewassen" onvermijdelijk zouden zijn.

De eerste aanbesteding vond plaats in april 1822. Het kanaal werd aangelegd volgens het plan van A.F. Goudriaan. Tot eind 1823 stonden de werken ook onder zijn leiding, hierna werden zijn zoon, hoofdingenieur B.H. Goudriaan, en ingenieur M.H. Conrad belast met de werken aan de Zuid-Willemsvaart. De aanleg van de Zuid-Willemsvaart in de jaren 1822-1826 kostte destijds drie miljoen gulden, rekening houdend met inflatie zou dat anno 2025 zo'n 250 miljoen euro zijn.

21 Sluizen

Om het verval van veertig meter tussen Maastricht en 's-Hertogenbosch te overwinnen werden er 21 enkelvoudige schutsluizen in gelegd. Het kanaal kreeg bij aanvang een bodembreedte van tien meter en 2,10 meter diepte. Voor het passeren en draaien kreeg elk

Zuid-Willemsvaart bij Sluis 0, 1903. Rechts is nog een deel van de Citadel te zien. Erfgoed 's-Hertogenbosch, 0074076.

Bootverkeer op de Zuid-Willemsvaart, 1903. Rechts vrouwen en kinderen. Erfgoed 's-Hertogenbosch, 0074071.

pand een verbreding, de zogenaamde zwaaiikom. Het 122,5 km lange kanaal was geschikt voor schepen van 400 ton en was voor die tijd het langste kanaal van het Verenigd Koninkrijk der Nederlanden. Na de afscheiding van België loopt hiervan 79 kilometer door Nederland. Met dit tonnage werd voor de eerste keer gebroken met de gewoonte om een kanaal alleen geschikt te maken voor regionaal scheepvaartverkeer. De Zuid-Willemsvaart was duidelijk trendsetter voor kanalen voor alle typen schepen.

Op 11 november 1822 legde de gouverneur van Limburg Charles de Brouckère de eerste hoeksteen bij Sluis 1 in 's-Hertogenbosch. Toen kreeg het kanaal zijn officiële naam: de Zuid-Willemsvaart.

Graven

Het graven gebeurde via de indeling van percelen. Er waren er zestien, elk weer verdeeld in secties van vijfhonderd meter. Dat betekende dat kilometers tracé in één keer gegraven konden worden. Per sectie waren ploegen bezig van twintig mannen en twaalf kruiers onder leiding van een putbaas. Tussen de percelen werden dammen aangelegd. Het afgraven van een sectie begon in het midden, met een draineer- of midden-sleuf. Het water werd door middel van pompen, die

door paarden dag en nacht werden bediend, afgevoerd. Er was ook een kettmolen, bediend door mensen. Verder: droog spitten, in manden doen en daarmee de oever ophogen. Indien de hoogte te hoog was, droegen vrouwen de manden omhoog.

Doelstellingen

De officiële doelstellingen om dit kanaal te graven waren:

- bevordering van de koophandel,
- het vervoer van turf en landbouwproducten,
- militair belang,
- ter verbroedering van het zuidelijk en noordelijk deel der Nederlanden.

Naamgeving en opening

Het kanaal werd vernoemd naar koning Willem I, *“die zijnen verheven naam gelegd wenschte te zien aan eene onderneming, welke uitsluitend tot uiting van zijn volk moest strekken, waarom hem eene eerezuil opgericht diende te blijven in het hart van iedere Nederlander”*. Willem I was al eerder geëerd met een kanaal: de Willemsvaart gegraven in 1819 in Overijssel. Later werd hij nog eens geëerd met de aanleg van de Noord-Willemsvaart (1857-1861), de verbinding tussen Assen en Groningen.

De tram langs de Zuid-Willemsvaart met inwoners en een hond, circa 1910. Erfgoed 's-Hertogenbosch, 0074072.

Op 31 mei 1825 werd het gedeelte 's-Hertogenbosch-Helmond opengesteld voor de scheepvaart. De feestelijke opening vond in het bijzijn van de koning plaats op 24 augustus 1826. Op 26 augustus 1826 vertrok A.F. Goudriaan voor zijn laatste inspectietocht uit 's-Hertogenbosch naar Maastricht. Aan boord van zijn schip waren drie stukken geschut, hiermee werden van tijd tot tijd schoten gelost als vreugde-uitingen.

De eerste schepen die vanaf 1826 de Hertogstad aandeden, maakten gebruik van windkracht

Gebruiken en veranderingen na de opening van het kanaal

De eerste schepen die vanaf 1826 de Hertogstad aandeden, maakten gebruik van windkracht. Bij windstilte werden de schepen getrokken: door paardenkracht of door de schipper of diens vrouw. Maar steeds meer kwamen stoomboten en andere mechanisch aangedreven schepen op het kanaal¹. Ze werden groter en dat was de reden dat ook de Zuid-Willemsvaart verbreed moest worden.

Bebouwing rond de Zuid-Willemsvaart kwam in de negentiende eeuw op gang. Slechts bij het Hinthamereinde moesten huizen verdwijnen bij het graven van de waterweg. Het kanaal kwam namelijk dwars door het Hinthamereinde: officieel begon deze straat reeds bij de Geerlingse brug. Maar door deze doorbraak is sedertdien het stuk Hinthamereinde tussen de Geerlingse brug en het kanaal ook Hinthamerstraat gaan heten.

Met het verbreden van het kanaal, moesten ook steeds nieuwe bruggen worden aangelegd. Zo onderging in de jaren dertig de omgeving van Sluis 0 een verandering. De sluis werd verbreed door taluds af te graven en te vervangen door een kademuur.

Nieuwe bruggen kwamen er ook in 1940 en na 1944. Toen een aanval op Nederland dreigde en in mei 1940 ook daadwerkelijk plaatsvond, liet men de bruggen over deze waterweg springen, opdat vijandelijke troepen deze niet konden passeren. De Duitsers deden in oktober 1944 hetzelfde: de bruggen sprongen en de bebouwing aan weerszijde werd door de luchtdruk zwaar beschadigd. Nieuwbouw van deze bebouwing was noodzakelijk. Dat gold eveneens voor het hoekpand bij het Hinthamereinde, waar in het nieuw gebouwde pand een winkel van De Gruyter werd gevestigd. Na het faillissement van dat bedrijf zit er nu een fietsenzaak in.

De Zuid-Willemsvaart mondt samen met de Aa en Dommel uit in de Dieze. Foto: Ad Hartjes.

Werden de bruggen in de vorige eeuw nog door mankracht omhoog getakeld, thans gebeurt dat allemaal machinaal. De bediening vindt voor een deel zelfs 'op afstand' plaats: controle geschiedt door televisiecamera's.

De Zuid-Willemsvaart loopt op dit moment nog door de binnenstad van 's-Hertogenbosch echter door de handels-/commerciële vaart wordt hij niet meer gebruikt. Alleen toeristische / privé schepen maken nu en dan nog gebruik van het kanaal. De handels- / commerciële vaart gaat nu door het Maximakanaal dat loopt vanaf de Maas bij Empel en aansluit op de Zuid-Willemsvaart net voorbij de brug bij Den Dungen. Er kunnen nu ook veel grote containerschepen gebruik maken van de vaarroute.

Noten

¹ In 's-Hertogenbosch wordt gesproken van 'de kanaal'!

Erfgoednieuws

Tentoonstelling Winkelverhalen geopend bij Erfgoed 's-Hertogenbosch

Op 11 mei 2026 opende bij Erfgoed 's-Hertogenbosch de tentoonstelling Winkelverhalen. De tentoonstelling draait om zeven karakteristieke Bossche (familie)winkels en hun makers. Aan de hand van objecten, foto's, archiefmateriaal en filmportretten ontdek je hoe deze winkels al generaties lang deel uitmaken van het dagelijks leven en de identiteit van de stad. De tentoonstelling is tot en met oktober 2026 te zien.

Zeven plekken, zeven levens

De tentoonstelling belicht onder meer Kapper Vollebergh, antiekwinkel La Folie, De Stadsslijterij, De Langspeelplaat, De Dobbelsteen, TumTum en keramisch atelier Cor Unum. Elk van deze winkels vertelt een eigen verhaal over vakmanschap, ondernemerschap en verandering. Samen laten ze zien hoe de stad door de tijd heen is meegegroeid met haar bewoners, zonder haar karakter te verliezen.

Tentoonstelling winkelverhalen.

Samenwerking

Het project is ontwikkeld door het Verhalenhuis Den Bosch, dat met persoonlijke stadsgeschiedenissen de verbinding tussen Bosschenaren wil versterken. De expositie is een samenwerking van gemeente 's-Hertogenbosch (#vaniknaarwij), Erfgoed 's-Hertogenbosch en St. Joost Academy of Art & Design.

Meer over deze tentoonstelling is te lezen op de website van Erfgoed 's-Hertogenbosch: erfgoedshertogenbosch.nl/winkelverhalen

Scannen op verzoek bij Erfgoed 's-Hertogenbosch

Erfgoed 's-Hertogenbosch heeft haar dienstverlening uitgebreid met scannen op verzoek. Bezoekers kunnen archiefstukken laten digitaliseren, waarna de scans via de website voor iedereen toegankelijk worden gemaakt. Zo wordt historisch materiaal breder beschikbaar voor onderzoek en interesse.

Wat komt in aanmerking?

Voorlopig kunnen archiefstukken worden aangevraagd die ouder zijn dan honderd jaar en afkomstig zijn uit overheidsarchieven, zoals stads- en dorpsbesturen, schepenenbanken en gemeentebesturen. Een scanverzoek is gratis en per week kunnen maximaal vijf inventarisnummers worden aangevraagd. In sommige gevallen is digitalisering niet mogelijk, bijvoorbeeld vanwege het formaat of de kwetsbare staat van het archiefstuk. In de toekomst wordt de service uitgebreid naar andere archieven.

Meer toegankelijkheid voor gebruikers

Volgens gemeentearchivaris Hildo van Engen sluit de nieuwe service goed aan bij de wensen van het publiek:

"Met het scannen-op-verzoek komen we tegemoet aan de behoefte van veel gebruikers van onze archieven, én voorzien we ook de website van Erfgoed 's-Hertogenbosch van nog meer gedigitaliseerde archiefstukken."

Scannen op verzoek.

Zo dien je een scanverzoek in

Zoek het gewenste archiefstuk op via het archievenoverzicht op de website en stuur een email naar erfgoed@s-hertogenbosch.nl met vermelding van de viercijferige archiefcode en het inventarisnummer.

Meer informatie over scannen op verzoek is te vinden op de website van Erfgoed 's-Hertogenbosch: erfgoedshertogenbosch.nl/scannenopverzoek

Abonneren

Op de hoogte blijven van alle het laatste Erfgoednieuws? Dat kan door:

- Je aan te melden voor de nieuwsbrief via: www.erfgoedshertogenbosch.nl/nieuwsbrief.
- Je te abonneren op het tijdschrift Silva via: www.erfgoedshertogenbosch.nl/silva.
- De nieuwspagina te bekijken op: www.erfgoedshertogenbosch.nl/actueel.
- De verhalen te lezen op: www.erfgoedshertogenbosch.nl/verhalen.

B

Tekst: Redactie

Van Heurn over het Kruithuis

1617 Het buschkruid was tot hier toe, op verscheiden plaatsen, onder anderen op de Ortenbinnenpoort bewaard. De brand, die in het voorleden jaar, omtrent die Poort ontstond, deed de Regeering te raade worden, om op eene afgelegen plaats een Kruidhuis te timmeren. Waar toe men de Weide van het Geertruiden Klooster uitkoos. De twee eerste Leden, om de noodige kosten hier toe te vinden, stemden, Stads imposten op de Wynen, en Bieren, te verhogen, doch het derde Lid wilde die penningen uit de middelen der vestingswerken vinden.

Aalbrecht, hier van, door Grobbendonk onderregt, maande de Regeering aan, om spoedig hier toe de middelen te beramen, waar mede nochtans eenigen tyd gedraald werd.

Eindlyk besloot de Regering, dat de Stad twaalf duizend guldens hier toe zoude geeven, mits zy, in het vervolg niet meer hier over, bemoeilykt werd.

De grond werd in dit, en het volgende jaar gehoogd, en alles was in het jaar 1621 ten einde gebragt. De kosten beliepen, een en twintig duizend zeven honderd agt en negentig guldens, en zes stuivers, waar van de Aarts Hertogen drie duizend guldens aan de Stad schonken.

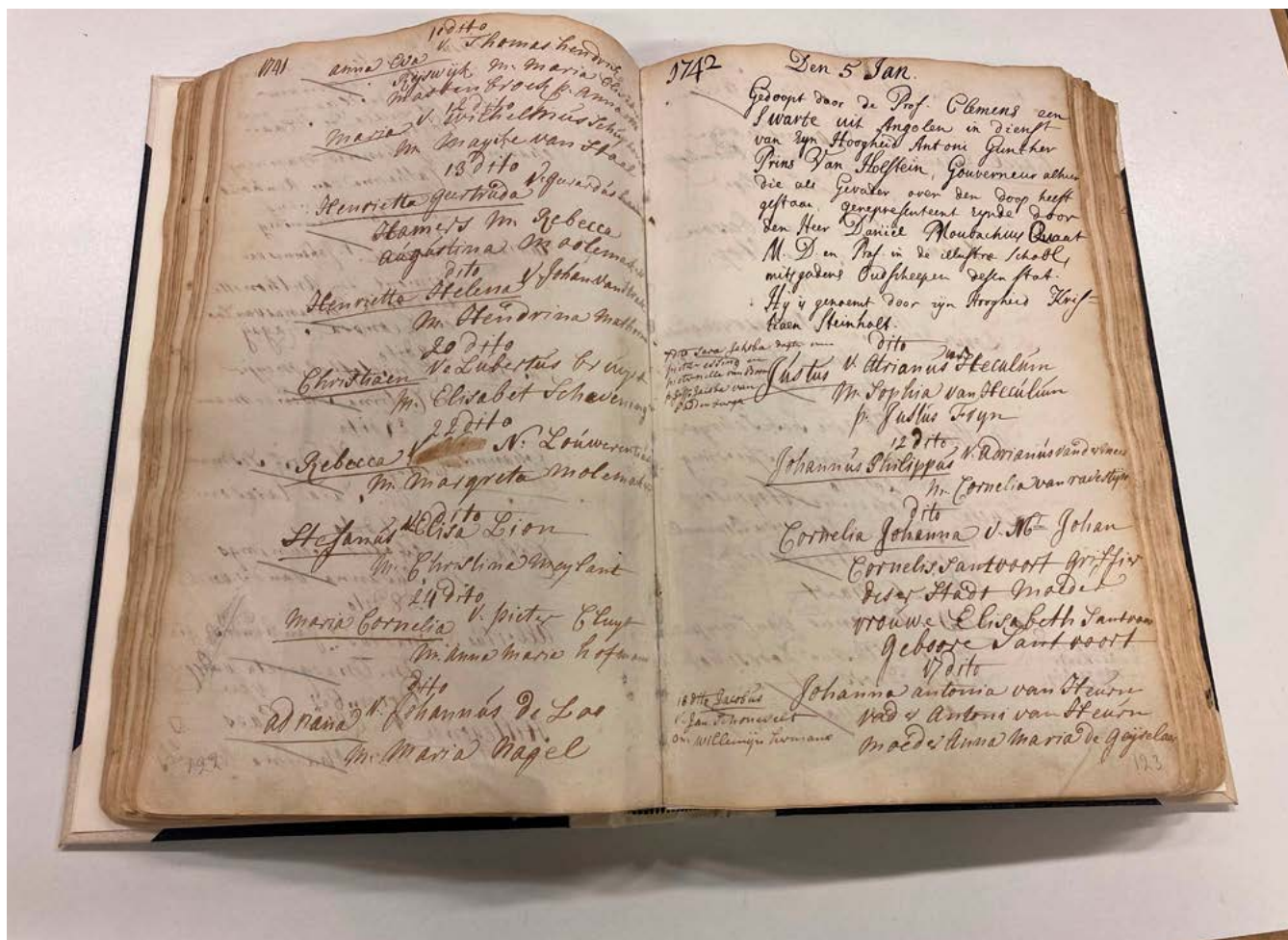
Dit Kruidhuis is tot heden [1776, ndv] toe in wezen. Het staat by de Ortenpoort. Voorheen was het met eene graft omgraven, die in het jaar 1769 gedempt werd. Voor dien tyd, was onder de brug voor de poort, eene blaauwe steen te zien, waar in deeze tydregel uitgehouwen was

*DorMI Vt eXpergls Carls,
Dat is: Slaapt om te ontwaken.*

B

Vergeten verhalen: nieuwe vragen aan de archieven

Eind vorig jaar werden in het Groot Tuighuis de resultaten gepresenteerd van het onderzoek dat het gemeentebestuur liet verrichten naar het koloniale en slavernijverleden van 's-Hertogenbosch. Daarmee behoort 's-Hertogenbosch tot de vele Nederlandse steden waar in de afgelopen jaren aandacht is besteed aan dit onderbelichte deel van onze geschiedenis.

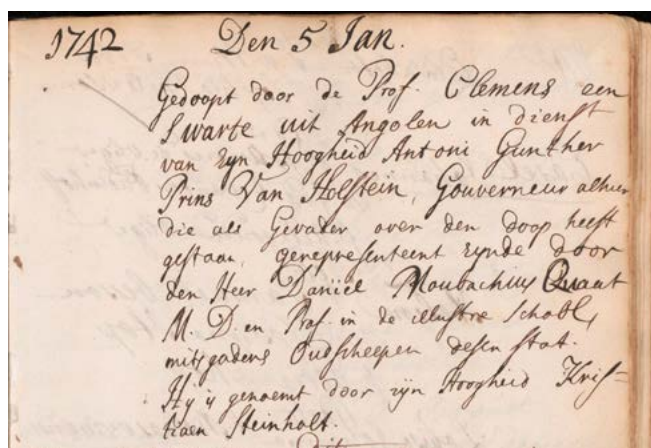
Het doopboek van de Nederduits-gereformeerde kerk met de vermelding van de doop van Kristiaan Steinholt in 1742 (foto: Erfgoed 's-Hertogenbosch).

De bevindingen van het Bossche onderzoek, dat werd uitgevoerd door historici van de Radboud Universiteit in Nijmegen, zijn vastgelegd in een hoogst interessante publicatie met de titel *Vergeten verhalen. Slavernij en de koloniale ketens van 's-Hertogenbosch*.¹ In dit boek gaat het niet alleen om de rol en verantwoordelijkheid van Bossche bestuurders, maar ook om de vele en diverse banden die de stad en haar inwoners in de zeventiende, achttiende en negentiende eeuw hadden met de koloniale wereld. Maar de publicatie gaat vooral ook over mensen: over de vooraanstaande Bossche bestuurders en ondernemers die – bijvoorbeeld – een financieel belang hadden in een plantage in Suriname, en over de tot slaaf gemaakte personen die vanuit de koloniën werden meegenomen naar Nederland om er te werken als bediende voor een rijke familie. Een belangrijke conclusie is dan ook dat de gevolgen van kolonialisme en slavernij goed zichtbaar waren voor iedereen die in de straten van vroegmodern 's-Hertogenbosch om zich heen keek.

Het boek *Vergeten verhalen* is gebaseerd op uitvoerig onderzoek in archieven. Natuurlijk is er gebruik gemaakt van de bronnen in het rijke stadsarchief, maar minstens zoveel informatie is er gevonden in archieven die elders bewaard worden, zoals het omvangrijke archief van de Verenigde Oost-Indische Compagnie dat wordt bewaard in het Nationaal Archief in Den Haag. Dit VOC-archief telt 15.000 inventarisnummers en neemt in het depot maar liefst 1250 strekkende meter plankruimte in!

Maar ongeacht de herkomst van de archivalia maakt *Vergeten verhalen* eens te meer duidelijk dat archieven telkens weer voor nieuwe inzichten kunnen zorgen, wanneer er andere vragen aan worden gesteld dan eerder gebruikelijk was. Zo hadden historici tot voor kort vrijwel geen aandacht voor de aanwezigheid van mensen van kleur in het verleden. Nu de archieven daarover bevraagd worden, blijken ze daarover veel meer informatie te bieden dan vaak werd aangenomen. Dat wil ik hier kort onderstrepen aan de hand van een specifiek voorbeeld, dat overigens in *Vergeten verhalen* niet voorkomt. Het gaat om de lotgevallen van een bediende van kleur die rond het midden van de achttiende eeuw met een predikant vanuit Suriname naar 's-Hertogenbosch kwam.

Een doopboek van de Nederduits gereformeerde kerk in 's-Hertogenbosch maakt duidelijk dat daar op 5 januari 1742 'een swarte uit Angolen' werd gedoopt.

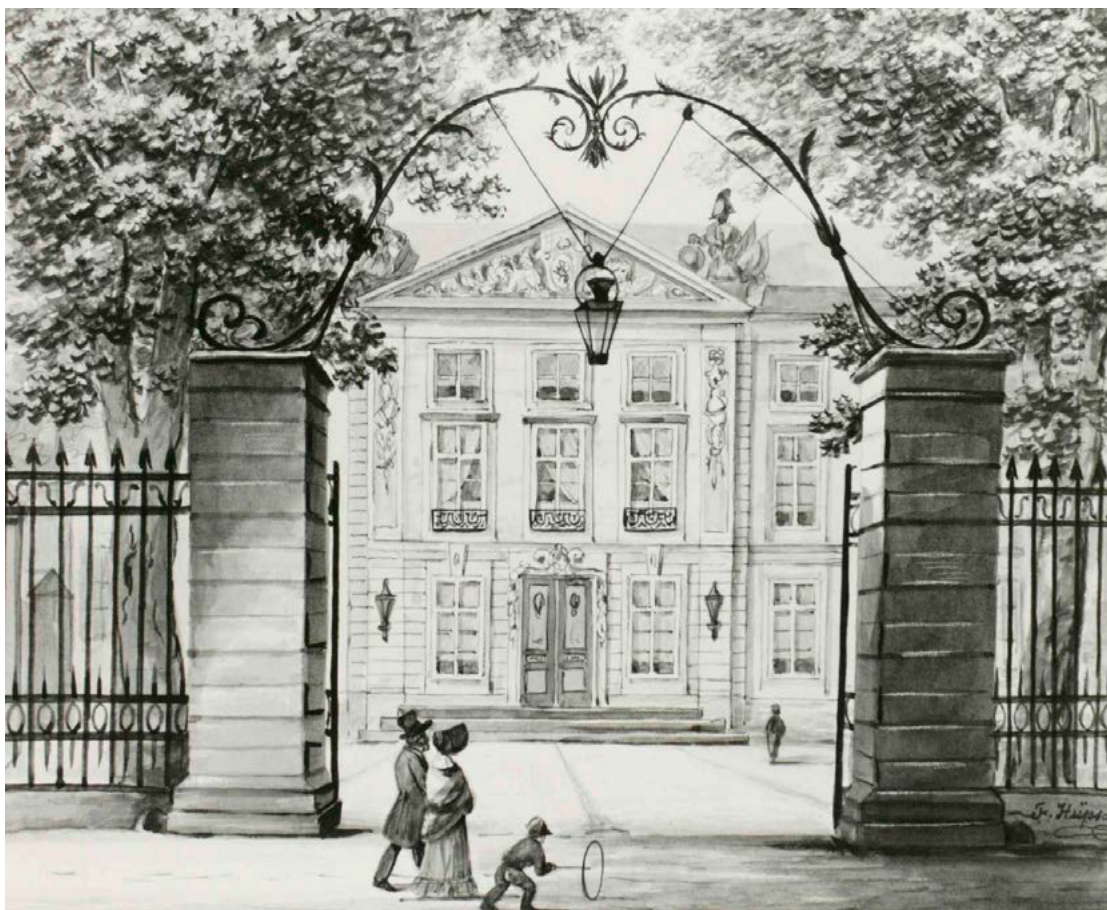

Aantekening van de doop van Kristiaan Steinholt in het doopboek, 5 januari 1742 (foto: Erfgoed 's-Hertogenbosch).

De aantekening in het doopboek maakt duidelijk dat deze dopeling in dienst was van Anton Günther prins van Holstein, die sinds 1733 gouverneur was van 's-Hertogenbosch. Klaarblijkelijk was de doopplechtigheid aanleiding om de gedoopte een nieuwe naam te geven: Kristiaan Steinholt. Zijn nieuwe voornaam was natuurlijk een ondubbelzinnige verwijzing naar het christelijke geloof, terwijl de achternaam een subtiel hint bedoelde te zijn naar de naam en herkomst van de gouverneur.² Dit Bossche doopboek was in 2024 te zien in de tentoonstelling *Christendom en slavernij* in Museum Catharijnecovent in Utrecht, waarin aandacht werd gevraagd voor de zeer bepalende rol van het christendom in het Nederlandse slavernijverleden.

Een ander archiefstuk dat uit dezelfde kerk afkomstig is, namelijk een lidmatenregister, maakt duidelijk dat deze Christiaan Steinholt, 'zijnde een neger die tevens ook gedoopt is', nog in dezelfde maand januari van 1742 belijdenis deed, waarmee hij publiekelijk verklaarde dat hij wilde toetreden tot de kerkelijke gemeenschap. Dat Christiaan woonachtig was in de Verwersstraat ('Verversstraat'), wijst erop dat hij verbleef in de ambts-woning van de gouverneur, namelijk het voormalige Gouvernement waarin tegenwoordig het Noordbrabants Museum is gevestigd.³

Weer andere bronnen maken duidelijk hoe Christiaan Steinholt voorafgaand aan zijn doop in 's-Hertogenbosch was terechtgekomen. In Suriname was hij als slaaf gehouden door een predikant van Duitse komaf, een zekere Jan Willem Kals, die vanaf 1731 in Paramaribo op de kansel stond. Omdat Kals kritisch was over de misstanden die hij in de kolonie aantrof, en zijn eigen mening over het vreedzaam samenleven van

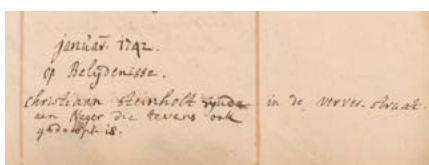

Het Gouvernement
aan de
Verwersstraat, kort
voor het midden van
de achttiende eeuw
de ambtswoning van
gouverneur Holstein
en zijn bediende
Christiaan Steinholt
(pentekening/
aquarel door
F. Hupsch,
1840. Erfgoed
's-Hertogenbosch,
beeldbank nr.
0023293).

blanken en gekleurden niet onder stoelen of banken stak, zag hij zich al in 1733 gedwongen terug te keren naar Nederland. Eenmaal daar gearriveerd kwam hij terecht in 's-Hertogenbosch. De huisknecht die hem vergezelde, noemde hij Duren, waarschijnlijk naar Kals' eigen geboorteplaats. In Suriname had Duren in slavernij geleefd, mogelijk als bediende van Kals, maar kennelijk had de predikant hem bevrijd of misschien zelfs vrijgekocht. Omdat Kals in Nederland niet over een vast inkomen kon beschikken, kon hij zijn 'eygenen jonge' niet langer onder zijn hoede houden. Zodoende kwam Duren in dienst van de prins van Holstein, die als gouverneur een van de meest vooraanstaande inwoners van 's-Hertogenbosch moet zijn geweest.⁴ De kans is groot dat de aanwezigheid van een bediende

van kleur de status van de gouverneur in de Bossche samenleving nog verder vergrootte. Hoewel slavernij in de Republiek formeel niet bestond, is het maar de vraag hoe vrij Christiaan Steinholt werkelijk was.

Met dit voorbeeld, waarin de spreekwoordelijke Nederlandse koopman en dominee mooi samenkomen, hebben we even stilgestaan bij de aanwezigheid van mensen van kleur in onze stad in vroeger eeuwen. Het is zeker dat in de Bossche archieven, die nog maar sinds kort op dit onderwerp worden bevraagd, nog veel kennis en informatie verscholen is. Met name van de nog maar mondesmaat ontsloten notariële archieven valt in dit opzicht nog veel te verwachten. Hopelijk zet de recente publicatie *Vergeeten verhalen* aan tot verder onderzoek op dit gebied.

Vermelding van de belijdenis van Christiaan Steinholt in het lidmatenregister van de Nederduits-gereformeerde kerk, januari 1742 (foto: Erfgoed 's-Hertogenbosch).

Noten

1 Dries Lyna, Kim Lempereur en Joris Martens, *Vergeeten verhalen. Slavernij en de koloniale ketens van 's-Hertogenbosch* (Nijmegen 2025). De publicatie kan gratis worden gedownload via de website van Radboud University Press.

2 Erfgoed 's-Hertogenbosch, Doop-, Trouw- en Begraafboeken als retroacta van de Burgerlijke Stand van 's-Hertogenbosch, 1565-1812, boek 73, p. 123.

3 Erfgoed 's-Hertogenbosch, Archief Kerkenraad Nederlandse Hervormde Gemeente 's-Hertogenbosch, inv. nr. 58, f. 42v.

4 Zie Martijn J. Stoutjesdijk, 'Church Slavery in Dutch Colonial History. Some Explorations and Questions with regard to Suriname', in: *Church History and Religious Culture* 105 (2025), p. 103-127, p. 119.

Primeur voor Het Noordbrabants Museum

Tentoonstelling topstukken uit Pauluskerk Antwerpen

Van 11 juli tot en met 25 oktober is in Het Noordbrabants Museum een bijzondere tentoonstelling te bewonderen. Het gaat om vijftien grote schilderijen uit de Sint-Pauluskerk in Antwerpen, de *15 Mysteriën van de rozenkrans*. Onder anderen Peter Paul Rubens, Antoon van Dyck en Jacob Jordaens werkten hieraan mee.

In de kerk hangen deze werken op vier meter hoogte. Hier in het museum kunnen de bezoekers de topstukken op ooghoogte bekijken. Het is de eerste keer dat deze schilderijen uit de zeventiende eeuw buiten de kerk te zien zijn.

Vijftien rozenkransmysteriën

De reeks van vijftien monumentale panelen verbeeldt de vijftien rozenkransmysteriën: vijf blijde, vijf droeve en vijf glorieuze momenten uit het leven van Jezus en Maria die katholieken als leidraad voor hun gebeden gebruiken. De rozenkrans is een eeuwenoud gebedssnoer waarbij iedere reeks kralen voor een aantal gebeden en een specifiek mysterie staat. Door verhalen, gebeden en herinneringen generaties lang te herhalen en door te geven, vormt de rozenkrans ook een vorm van collectieve herinneringscultuur. Rubens schilderde een van de droeve doeken: *De Geseling*. De schilder maakt het lijden van Christus op een eenvoudige manier voelbaar.

Peter Paul Rubens, *De Geseling* (circa 1617). Sint-Pauluskerk, Antwerpen. CC-BY KIK-IRPA, Brussel, x134755.

Matthijs Voet,
Pinksteren
(circa 1617).
Sint-Pauluskerk,
Antwerpen. CC-BY
KIK-IRPA, Brussel,
x046975, [https://
balat.kikirpa.be](https://balat.kikirpa.be).

Zo bestaan de striemen op de rug van Christus uit enkele rake penseelstreken.

Historische band Antwerpen en 's-Hertogenbosch

De band tussen beide steden bestaat al heel lang. 's-Hertogenbosch werd namelijk bij de stichting in 1185 de vierde hoofdstad van het hertogdom Brabant, na Leuven, Brussel en Antwerpen. Aan het eind van de Schapenmarkt stond in de begintijd de Antwerpse Poort, mogelijk gebouwd met geld uit die stad. Later, als 's-Hertogenbosch in 1629 veroverd werd door Frederik Hendrik, werden veel belangrijke religieuze kunstschaten uit onze stad tijdelijk veilig ondergebracht in Antwerpen. Tenslotte: de uit 's-Hertogenbosch afkomstige bisschop Ophovius werd begraven in de Sint-Pauluskerk, waar hij een prachtig praalgraf kreeg.

Oude meesters en hedendaagse kunst

De 15 Mysteïën van de rozenkrans geven aanleiding tot verwondering en reflectie. De schilderijen verbinden Bijbelse verhalen met hedendaagse vormen van herinneren. In dialoog met de oude meesters zijn hedendaagse werken te zien van kunstenaars zoals Mona Hatoum, Latifa Echakhch, Kader Attia, Maria Roosen en Geraldo Dos Santos. Deze sculpturale werken leggen verbanden met rituelen en tastbare vormen van herinneren, van gebedssnoeren tot een knoop in een zakdoek.

De bovenmaatse kralen in de vorm van groenten van Maria Roosen verwijzen naar de hortus conclusus: de besloten tuin waarin Maria en het Christuskind vaak worden afgebeeld. In *Worry Beads* transformeert Mona Hatoum een traditioneel islamitisch

kralensnoer tot een zware bronzen sculptuur. En in *Untitled (Tears Fall)* laat Latifa Echakhch duizenden glazen kralen als tranen neerstorten in de museumzaal.

Opbouw

De tentoonstelling is opgebouwd rond drie groepen van vijf mysteries, waarbij in iedere zaal een hedendaags werk gecombineerd wordt met historische schilderijen. Zo ontstaat een dialoog tussen verleden en heden, kijken en ervaren. Ook het publiek is onderdeel van de tentoonstelling geworden. Uit honderden inzendingen selecteerde het museum tien persoonlijke gebedssnoeren en de verhalen die daarbij horen. Van een rozenkrans van een oma tot een tespih, tasbih of worry beads die rust bieden in moeilijke tijden: deze persoonlijke herinneringen laten zien hoe dergelijke voorwerpen ook vandaag nog betekenis en houvast kunnen geven.

Publiek

Bezoekers kunnen een bijzondere audiotour meekrijgen. Ze horen dan persoonlijke verhalen over rituelen, herinneringen en tastbare objecten. Ze kunnen een koord met knopen maken als persoonlijke herinnering aan de expositie.

Naar 2029

De schilderijen worden, nu ze van hun vaste plaats zijn, vakkundig onderzocht en geconserveerd. Hierbij werken Vlaamse en Nederlandse erfgoedpartners nauw samen met de Sint-Pauluskerk en Het Noordbrabants Museum. Dit is een eerste stap naar 2029, waar niet alleen in 's-Hertogenbosch, maar ook in Antwerpen stilgestaan wordt bij de verovering van 's-Hertogenbosch in 1629.

B

Engelen

Meestal ben ik trots op het feit dat ik Bosschenaar ben, maar de laatste tijd komen we wel erg negatief in het nieuws. Door de spreidingswet heeft onze gemeenteraad in al haar wijsheid besloten om 50 jonge asielzoekers tussen de 15 en de 18 jaar te laten wonen op een industrieterrein in Engelen. Sinds dat bekend is, lopen er iedere avond mensen te demonsteren en hangen borden op met kreten zoals: "remember Lisa" en "onze dochters zijn niet meer veilig". Ik schrijf het zoals het nu officieel moet maar vaak staan hier wat spelfouten in. Ze lopen op de A59, waarom ze dat doen is mij volkomen onduidelijk en als iemand ze aanspreekt roepen ze: "Ik hoop dat jouw dochter verkracht wordt door zo'n gelukszoeker!" Niet echt vriendelijk allemaal...

Ik snap de bezorgdheid en heb ook meegekregen wie Lisa is en het is vreselijk wat haar is overkomen en ik begrijp ook de impact. Maar... Stel je voor dat er in de stad een nieuwe Multivlaai komt. Je kent dat wel: een winkel met heerlijke vlaaien die hun oorsprong hebben in het prachtige Limburg. De gemeente heeft bedacht dat die Multivlaai midden in het centrum komt en uiteraard gaan daar veel Limburgers op afkomen want die houden allemaal van kruusmoesvlaai. Tot nu toe lijkt er niets aan de hand. Of toch? Stel je voor dat mensen daar gaan protesteren met borden als: "Remember Nicky Verstappen", een jongen die is misbruikt en vermoord door de Limburger Jos B. Of "Geen Brunssummer heide hier!" naar aanleiding van de drievoudige moord in 2019 door de Limburger Thijs H. of "welkom Wurger van Heerlen" omdat er begin deze eeuw zes vrouwen op gruwelijke wijze gewurgd zijn daar. Vervolgens gaan we met chocolade bollen gooien naar de toekomstige Multivlaai en roepen "Bossche bollen eerst!" en "Beppe Kraft wordt afgeschaft!". We gaan over de A67 lopen en houden auto's tegen die naar onze prachtige stad komen. We gaan shirts verbranden van MVV en Fortuna Sittard, we

gooien flessen azijn kapot zodat de Limburgers hun geliefde 'zoer vlees' niet meer kunnen maken, we schrijven een andere tekst op de hit van Rowen Hezes "bestel mar" namelijk "verdwijn maar!" We roepen kreten zoals: "Zachte G, weg ermeel!"

Hoe zou de rest van de wereld ons behandelen? Als debielen? Als een stelletje clowns? Ik vrees van wel...

